

Co je kostel? K počátkům šlechtických sídel českého středověku

On the beginnings of aristocratic seats in medieval Czech lands

Filip Laval

V diskusi o období raného středověku je z archeologického hlediska nadále třeba se vyrovnat s absencí sídel přiřaditelných ke vznikající šlechtě, z historického hlediska je neméně palčivým problémem otázka, co geneze šlechty signalizuje v rámci celospolečenských proměn. Pozorování základního uspořádání vybraných hradních a jiných elitních sídel v západním kulturním prostředí a jejich srovnání s podobou románských kostelů vyba-vených západní věží z českého území vede k předložení diskusního závěru, že rané české hrady se skrývají v objektech, jež dnes považujeme za výhradně církevní stavby. Výstavba raných hradů (tj. kostelů), jejichž terminologie je odvozena od latinského castellum, doprovázela společenské proměny spočívající v postupném rozpadu archaických příbuzenských společenství – klanů.

hrad – kostel – castellum – věž – klan – familia – šlechta – kníže – král

In discussions on the early medieval period it is still necessary from an archaeological perspective to deal with the absence of seats attributable to the emerging aristocracy; from a historical perspective, a no less vexing issue is what the genesis of the aristocracy signals as part of society-wide changes. The study of the basic arrangement of selected castles and other elite residences in the western cultural environment and their comparison with the form of Romanesque churches with western towers in Bohemia leads to the conclusion that early Bohemian castles are concealed in structures considered today exclusively as church buildings. The construction of early castles accompanied social transformations involving the gradual dissolution of archaic kinship communities – clans. The author discusses the terminological and semantic connection between the Latin castellum, Czech (Slavic) kostel and also Swedish kastal.

castle – church – castellum – tower – clan – familia – nobility – prince – king

Úvod

Téma počátků šlechtických či obecně elitních sídel v českých zemích patří díky spojitosti s historickým diskursem o počátcích šlechty k těm palčivějším v rámci archeologie středověku. Již dlouho se badatelé pohybují v prostoru vytyčeném několika pevnými body. Jejich spojnice vymezují „hrací pole“ a vykazují přitom, podobny boxerskému ringu, určitou pružnost. Mezi ony pevné body patří zejména časová hranice poloviny 13. století, před níž se v českých zemích neměly objevovat hrady (a tvrze), jaké známe z tzv. vrcholného středověku. Jiným pevným bodem je pak nástup predikátů, jež výjimečně těsně před polovinou 12. století a ve větší míře v jeho poslední třetině mají indikovat nástup tzv. pozemkové šlechty.

Zde by měla následovat vsuvka definující pojem šlechty ve středověku, zvláště v tzv. raném a českém, a nutně tak reflektující historickou diskusi posledních deseti let. To je však zadání nad možnosti tohoto příspěvku. Pokusím se jej obejít pozorováním hlavních rysů protikladných stanovisek. Jasně vystupuje zejména odlišné pojetí vzniku dědičného elitního

postavení jedinců. Jedna strana sporu v tomto bodě zdůrazňuje závislost na knížeti, druhá strana naopak pracuje s dlouhou historií mocenských autorit, paralelních či tvořících protíváhu přemyslovskému *regnu*. Úzce související linie sporu vede oblastí majetkové výbavy elit v „době knížecí“, jejich původu a charakteru. Vynakládat další úsilí na zhodnocení řečené debaty je v tomto okamžiku nadbytečné, s velkou obratností a nadhledem se jej zhostil např. R. Antonín (2011).¹ Archeologie dosud na zmíněnou diskusi soustavně nereagovala, a je vůbec otázkou, zda se jí k tomu nabízí nějaký prostor. Po svém tedy archeologické „svědectví“ přivolali oba z hlavních aktérů sporu. Josef Žemlička by jako argument pro existenci mocných mužů a jejich nezávislých držav bral doklady odpovídajících sídel na odpovídajících místech, ale těch (prostřednictvím archeologie) nenachází (Žemlička 2009, 280). Libor Jan oponuje s tím, že archeologie nenalezla spolehlivě ani sídla-dvorce údajných hradských úředníků v raně středověkých aglomeracích, ani (knížecí?) rezidenční či výrobní dvorce na venkově (Jan 2011, 44), a není se tedy co divit, že nenachází ani jiné objekty odpovídajícího charakteru. Dlužno přitom dodat, že J. Žemlička hovoří tzv. o starším období, pro mladší období zájmového intervalu – tj. průběh 12. století – celkem nepochybuje, že indikátorem sídel rané či raně pozemkové šlechty, v jeho klasifikaci, jsou románské kostely.

Diskuse o šlechtě, resp. o její starobylosti, dovoluje v každém případě nahlédnout některé skutečnosti pod poněkud ostřejším světlem. Ve 12. století se plně rozvíjí fundační aktivita jedinců a rodů (souhrnně Pauk 2000). Mezi známými příklady dohledáme jak odkazy existujícím institucím (počínaje tzv. Nemojovou donací ve prospěch vyšehradské kapituly: CDB I, č. 155, s. 155–157, Přibyslavinou donací pro sázavský klášter: FRB II, 258, řadu dalších dokladů uvádí přehledně Pauk 2000, Aneks I–III), tak zakládání nových řádových domů.²

Zakládací činnost je někdy vykládána jako snaha vyvést původně knížecí majetek ze zeměpánova dosahu (Žemlička 2002, 407; 1997, 243, pozn. 77, zde se odkazuje na V. Vaněčka). Bez nároku na obecnou platnost lze však poukázat na případ Milhostova Maštova (CDB I, č. 355, s. 319–320), k jehož okolnostem náleží, že kníže dědičnost uznával, a zcizovací motiv majetkové manipulace tak zřejmě odpadá. V kontextu diskusí o šlechtě připomeňme, že se zakládací a donační působnost řadí k výsostně šlechtickým atributům, které tuto společenskou skupinu provázejí celou historií a spoluutvářejí její identitu – možná přesněji: tuto společenskou skupinu konstituují. S tímto konstatováním lze tedy dospět ke konsensu,

¹ Spor vypuknul v rovině viditelné pro širší publikum po zveřejnění rozsáhlé recenze D. Třeštky a J. Žemličky (2007) na knihu L. Jana (2006). Následovala názorová výměna (Jan 2008; 2009a; 2010; 2011; Žemlička 2008; 2009; 2012).

² Do 12. století spadá dle listiny datované mezi roky 1143–1148 (CDB I, č. 155, s. 155–157) založení sedleckého kláštera Miroslavem a jeho ženou Gertrudou, hrabišického kláštera božehrobců na Zderaze (Velínský 2002, 26–29), premonstrátského konventu v Milevsku Jiřího z Milevska (Merhautová 1993, 138; CDB II, č. 126, s. 115), Hroznatova premonstrátského kláštera v Teplé (CDB I, č. 357, s. 323–325) a též kláštera premonstrátek v Dolních Kounicích (Pauk 2000, 59–95). K nim přistupují ještě pravděpodobné fundace vycházející z raného šlechtického prostředí: cisterciácký klášter u Pomuku a rovněž cisterciácký klášter Hradiště, jenž je spojován s Markvartíci. K těm vůbec nejranějším by měl patřit benediktinský klášter ve Vilémově okolo r. 1120, ovšem informace o tomto založení se dochovaly pouze v opise Kosmovy kroniky z 15. století. Samostatnou problematiku představuje fundační činnost tzv. Milhosticů v Maštově a Manětíně (okolo r. 1192; Pauk 2000, 68; Velínský 1998, 69–80). Do samého závěru 12. století ještě spadá s předešle jmenovaným související založení cisterciáckého kláštera v Oseku prostřednictvím tamní linie Hraběšiců (CDB II, č. 362, s. 388–391; Charvátová 1979; Pauk 2000, 78) a drobné kapituly v Úněticích (CDB I, č. 124, s. 129–131).

že ve 12. století existence šlechty, ať už tzv. rané, jež je podle *J. Žemličky* (2002, 38) geneticky předcházející šlechtě pozemkové, či takové, která by navazovala na aristokracii z doby předpřemyslovských českých knížat (po níž se alespoň ptá *L. Jan* 2011, 39, či spatřuje její stopy ve zprávě o Moravanech, bojovnících Boleslava Chrabrého k r. 1017: *Jan* 2011, 43), je celkem nepochybná.

Otázek, jak se vlastně pozná šlechta, resp. co ji odlišuje od elit staršího typu, popř. jak byla uspořádána společnost před jejím vznikem, se dotkneme později. Na tomto místě totiž z archeologického pohledu vystupuje s nezmenšenou naléhavostí otázka po náležitých šlechtických sídlech. Vzhledem k absenci šlechtických hradů (jež, jak víme z obecné představy o vývoji hradní architektury, vznikaly v českých zemích nejdříve okolo poloviny 13. století) byl pro rané šlechtice vyhrazen další z pevných bodů dosavadní debaty: pojem dvora či dvorce. K němu se může (nemusí) vázat románský „vlastnický“ kostel.

I takto vymezený ideový prostor, v němž se dnešní archeologické poznání pohybuje, vycházejí přitom převážně z koncepce „středoevropského modelu“, lze nakonec proměnit v relativně celistvý a logicky působící obraz počátečního stadia vývoje elitních sídel: pozemková šlechta se objevuje od poloviny 12. století; vzhledem k tomu, že nejprve musí překonávat etapu malých rozptýlených majetků, je pochopitelné, že se k zakládání skutečných hradů dopracovala až s časovým odstupem. Hlavní rysy tohoto obrazu jsou zvýrazněny odůvodněnou představou o nekompatibilitě raně středověkého českého kulturního a sociálního prostředí se západními oblastmi, odkud kulturní vzorce, po společenských proměnách během 13. století, do českých zemí dorazily (*Klápště* 2005, 9–16).

Absence hmatatelněji opevněných objektů sídelního charakteru – dnes lze říci reálná, nikoli daná stavem výzkumu – u takových jedinců a rodů, kteří pořizovali kostelní stavby, či dokonce zakládali kláštery, a to již v hloubi 12. století, však přece jen vyvolává otázky. Jak to, že nezvolili stavbu jednoduchého paláce s věží v nějaké vyhraněné poloze a sídlo si neobehnali kamennou hradbou? Odpovědí bývá jednak poukaz na kulturní podmíněnost, jednak relativizace: i palisáda byla ve středověku i v raném novověku vnímána jako opevnění. K těžko uchopitelné kategorii velmože – raného šlechtice ve 12. – poč. 13. století se jednoduše dobře hodí neméně obtížně uchopitelná, v úplnosti vlastně nikdy neodkrytá (snad kromě velkomoravského Pohanska) a zároveň pružná kategorie dvorce, někdy vybaveného kostelem, někdy obehnaného palisádou. Byť se jedná více o představu než o celistvě doložitelný jev, nelze mnoho pochybovat, že jakási sídla spojující rezidenční, hospodářské a snad do jisté míry také fortifikační a reprezentační funkce musela existovat. Vágnost pojmu dvorec dobře odpovídá vágnosti pojmu raná šlechta.

Cílem uvedené bilance nemá být vyslovení pochyb o dvorcích jako součásti raně středověké sídelní mozaiky. Za současného stavu historického vnímání rané šlechty, archeologického poznání a s oporou ve jmenovaných „pevných bodech“ interpretačního rámce se dvorce jeví jako přijatelné východisko. To platí, domnívám se, i při vtažení novějších (staronových?) názorů na charakter raně středověkého českého státu, jejichž nositelem je v rámci uvedené diskuse *L. Jan*, v jehož pojetí nebyla geneze šlechtické obce dílem rozpadu hradské správy, „privatizace“ státu a dalších jevů kladených do závěru 12. a do 13. století, ale vyrůstala z dávných rodových struktur opírajících se o svobodné pozemkové vlastnictví. Je však na místě uvážit, zda určitá gumovost pojmů, s nimiž historiografie pracuje (dvorce, raná šlechta, velmoži atd.) a již si zdánlivě vynucuje nedostatečný pramenný materiál, nezmenšuje ve skutečnosti naši schopnost kontrastnějšího vidění historického obrazu.

Příspěvek české archeologie k poznávání dvorců je skromný.³ Zaslouženou pozornost stále přitahují objekty, jež s naznačeným šlechtickým prostředím a jeho dobou souvisejí podle náznaků písemných pramenů bezprostředně, tedy objekty odkryté ve Vroutku u Podbořan, v Bedřichově Světci, popř. též ve Velebudicích (*Hejna 1976; Klápště 1994*, 31–8, 80–83, 145–147; *2005*, 107–111). Připomenout lze také starší fázi sídla v Čimicích u Prahy (*Laval 2008*), jejíž souvislosti nejsou na rozdíl od předešle zmíněné trojice písemnými prameny postiženy vůbec. Už jen přehled čtyř „dvorců“ frekventovaných v české archeologii naznačuje, jak rozdílná sociální a funkční prostředí do této kategorie zahrnujeme. Pomineme-li nyní výše naznačené otázky po konkrétnějším zasazení dvorců do raně středověkého společensko-historického rámce, zbývá neméně široké pole otázek po jejich stavební kultuře, rozsahu, způsobech ohrazení atd. V tomto smyslu se nejméně problematickou součástí dvorců jeví románský tribunový, tzv. „vlastnický“ kostel.

Zakladatelský a někdy skutečně „vlastnický“ vztah ke kostelům indikují v některých případech písemné prameny. Pomineme-li zde Kosmův příběh o Mstišovi a jeho kostele v Bílině, lze připomenout např. vypravování Kanovníka vyšehradského o kostele v Běstvině (*FRB II*, 225–227, zde mimochodem též zpráva o kostele sv. Gotharda nejasné lokalizace, jež vystavěl jakýsi Mladota), zprávy o kostele P. Marie v Řečanech a sv. Jakuba (zde ovšem *altaris sancte Marie*) v Jakubu u Kutné Hory (*CDB I*, č. 230, s. 208–209, resp. *CDB I*, č. 229, s. 207–208) atd. Zapojení do širších areálů – dvorců – se u kostelů předpokládá mj. na základě výše zmíněných archeologických výzkumů. V této souvislosti se myslím málo uvažuje, jak „vlastnický“ kostel fungoval, komu byl určen. Jednalo se o sakrální stavbu naplňující v principu farní funkce např. pro určitý okruh obyvatel z okolí dvorce, nebo lze spíše románské kostely považovat za soukromé oratoře ve smyslu pozdějších hradních kaplí? Možná je však toto dilema liché.

Otázky okolo kostela: funkce, terminologie a jejich proměny

Kostely často zaujímají v sídelním prostoru dominantní polohu, která se spolu s mohutnou věží, jež u sakrálních staveb pozdějšího období zhusta odpadá, poněkud rozchází s představou skromného střediska náboženského života místních komunit. Zarážející už je sám termín *kostel*, o němž etymologické slovníky shodně tvrdí, že pochází z latinského *castellum*, což je pojem užívaný bezpochyby pro profánní objekty pevnostního charakteru. Všeobecný výklad tohoto jevu (*Němec 1992*) sice praví, že se jedná o přenos označení (ovšem latinského) raně středověkých hradů na zjevně nejvýstavnější budovu, která se nacházela v jejich areálech. Zde je však třeba namítnout, že přece slovanský jazyk zná termín označující hrad. S odkazem na *grad* pak představa o časném (raně středověkém) přesunu významů ve smyslu hrad – *castellum* – kostel (coby církevní stavba) vede ke krkolomným konstrukcím.

³ Ponecháme zde stranou velkomoravské prostředí (*Dostál 1975; Macháček 2005*), určité stopy objektů hodnocených jako dvorce jsou uváděny z knížecích hradů raného středověku (z Budče tzv. knížecí dvorec: *Bartošková – Štefan 2006*, 730–731, popř. z Hradsku u Mšena: *Šolle 1998*, v Žatci měly být zachyceny nejméně dva dvorce, jeden v areálu raně středověkého hradu, součástí druhého měl být kostel sv. Víta na předhradí: *Čech 2008*, 51–52).

Souběžný, jakoby utvrzující výklad etymologie slova kostel pracuje s opodstatněnou představou zděné stavby, často jediné pevné (nespalné atd.) architektury v rámci sídelní jednotky (vsi), jež vedle svého hlavního církevního poslání byla využívána jako útočiště příslušné komunity, úložiště cenností, úrody atd. (zřetelně formulují např. *Klápště 2005*, 97; *Varhaník 1999*). Z českého prostředí tento výklad přímo dokládají (ovšem pro závěr 13. a pro 14. století) alespoň dva psané prameny (Potvorov k r. 1281: *RBM II*, 1253, s. 533; Ředhošť k r. 1396: *Sommer 1998*). Úzce s ním souvisí též pojem opevněného kostela. U M. Jana Husa i v dalších lexikálních pramenech zhruba od 2. pol. 14. století se dozvídáme, že kostel představuje kamennou stavbu, zatímco dřevěná svatyně je cerkev⁴, což upevňuje představu o pevné stavbě, kamenném *castellum*, jež mohlo poskytnout úkryt majetku i osobám. V nové době si povšiml daného rozdílu v materiálovém provedení kostelních staveb, jež se odrazilo v dobové terminologii, už *Josef Kalousek (1878)* a pregnančně jej s pomocí písemných zmínek z pozdního středověku formuloval. Přesto se domnívám, že zdánlivě jasná záležitost vyžaduje určitá zpřesnění.

Dochované písemné prameny jsou bez výjimky z hlediska raného středověku příliš pozdní. Typ opevněného kostela, v němž nachází úkryt a možnost aktivní obrany okolní komunita, je dle Jana Sommera záležitostí 14. století.⁵ Svou výpověď přináší nepřímo i významové spojení (*ecclesia*) *lignea* = (*e.*) *catholica* = církev, jež jasně vystupuje u Klareta (*Flajšhans 1926*, kap. VII, řádek 2328 a 2329), Husa a v novodobé historiografii jej podchytil J. Kalousek. *Ecclesia catholica* je nejspíše obecný, tj. farní kostel. Tomu dobře odpovídá české slovo *církev*. Proč se však ustálilo, že *církev* je stavba ze dřeva? Téma naposledy nastolil S. Vencl (*2004*) a poukázal v této souvislosti jednak na skutečnost, že velká většina dokladů *církví* – dřevěných sakrálních staveb – pochází až z vrcholného středověku, jednak na zvláštnosti geografického rozložení toponym spojovaných v naší představě s dřevěnou sakrální architekturou, jež S. Vencl (*2004*, 518) ponechal bez vysvětlení. Vyskytují se povětšinou v méně úrodných, okrajových polohách kolonizovaných soustavně až během sídelních posunů od 13. století dále.

Otázka významové vazby církev = dřevěný kostel je snad třeba hledat ve skutečnosti, že farní kostely/církvě vyrůstaly v souvislosti s budováním farní organizace už nikoli jako tzv. „vlastnické“ kostely spjaté s reprezentací určitého jedince či rodu, ale jako stavby sloužící farní komunitě, jež se sama podílela na jejich vzniku. Ve své většině, a to takové, že se odrazila v lexikálním úzu, byly tyto farní kostely patrně dřevěné. S tím koresponduje výše zmíněná geografická distribuce výskytu toponym Cerekev, Církvice atd.

Rekonstrukce terminologického rámce by tak mohla vypadat asi takto: podle staroslověnských jazykových památek (*Zakon sudnyj ljudem*) lze usuzovat, že během počátečních etap křesťanství v českých zemích je možné počítat s existencí nějakého tvaru slova, jež zní v novodobé češtině církev. To slovo pravděpodobně označovalo – podobně jako v západo-

⁴ M. Jan Hus v XVIII. kapitole Výkladu viery: „Protož věz, že prvý Čech, který jest najprve vyložil to slovo řecke: ecclesia, zle jest rozuměl tomu slovu; protož zavedl jest hlupě tím slovem: kostel neb cierkev, že mněji by choť pana Jezu Krista byl kostel kamenem, a cierkev dřevem ustaveny. Ale by byl to slovo: ecclesia, takto vyložil, že eklesia jest zbor, byli by ne tak zabludili“ (*Erben I*, 24).

⁵ Základní informace včetně soupisu staveb a příslušné bibliografie poskytují internetové stránky Jana Sommera: <http://ecclesiaincastellata.wordpress.com/opevnene-kostely-v-cechach/> Souhrnné zpracování problematiky dosud není předloženo. K datování: „Výrazněji se pevnostní prvky staveb (hradby kolem hřbitovů se střílnami, ochozy s cimbuřními, střílny apod.) uplatňují od 14. století.“

evropských jazycích (eglise, Kirche, church) – jak stavbu, tak obec věřících, potažmo organizaci. Během vývoje však nastala situace, jež vtiskla už vrcholně středověké češtině slovo kostel coby alternativní výraz označující církevní stavbu. V tomto významu, který považují za sekundární (viz dále), k sobě zároveň vázalo informaci o stavebním provedení dané církevní stavby a během času se v češtině stalo dominantním termínem. Pravděpodobně současně s přiřazením významu sakrální stavby ke slovu kostel se u původního termínu církev ustaloval význam farní (ecclesia catholica) a dřevěné (lignea) stavby. Pro další směr uvažování je důležitý následující předpoklad: termín kostel se k církevní stavbě nezačal vázat sám od sebe (tj. nepředpokládám, že by se věřící prostě rozhodli té části církevních staveb, jež byly vystavěny z kamene a byly třeba opatřeny věží, říkat *castellum*/kostel), ale naopak se objekty označované jako kostely staly součástí sítě církevních = farních staveb. Kostely nemusely být primárně vůbec církevní stavby, ve smyslu obecné/farní, ale jednalo se o stavby, v jejichž rámci se mohla mimo jiného odehrávat pastorační určitěho okruhu věřících. To však nemusela být hlavní funkce těchto staveb, resp. označení *castellum*/kostel pramenilo z jiného významu a funkce, jež tyto stavby nesly.

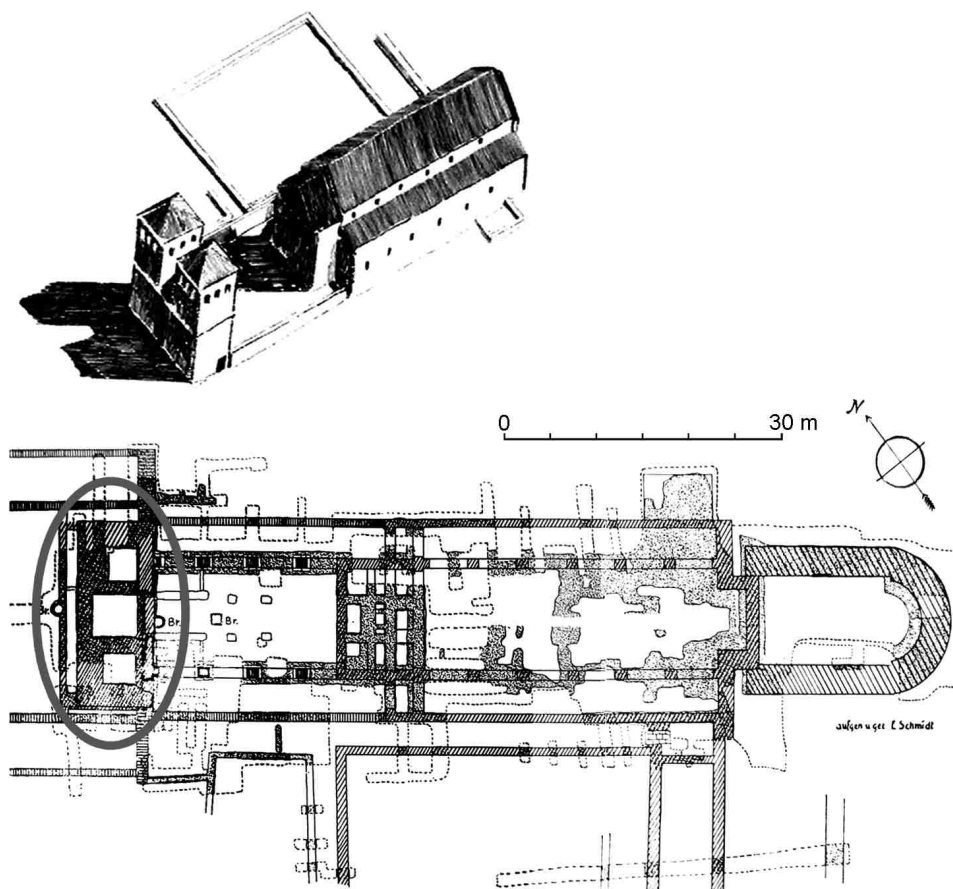
V souhrnu směřuje výše uvedené k vývojové rekonstrukci, v níž jsou určující následující momenty: kostel byl kamenným objektem⁶, v jehož části byla provozována liturgie a odehrával se náboženský život, a to v době před plošným rozšířením církevní správy – farní organizace. V „okamžiku“, kdy kostel ztratil svou primární profánní (?) roli, podle níž dostal své jméno, přešel, přesněji asi byl předán a zapojen do církevní organizace a bohoslužebná funkce v něm zůstala jako hlavní. Takových kostelů, které se staly církevními/farními, bylo zřejmě značné množství, takže se v jazyce stalo toto slovo dominantním pro označení církevní stavby.⁷ Vedle toho vznikaly s rozvíjející se farní organizací jednoduché dřevěné církevní (novo)stavby – církve, bez „kostelní“ historie. Jednoznačnou linku, která by průkazně spojovala termín kostel s nějakým druhem stavebních památek mladších až pozdních fází tzv. raného středověku (tedy před rozšířením farní organizace), nelze stanovit, je však nabíledni, že se coby obsahová náplň raně středověkého *castellum* nabízejí v české krajině románské tzv. „vlastnické“ kostely. Na otázku, zda lze vůbec slovo kostel v raně středověkém českém lexiku očekávat, je možné odpovědět kladně. Zachyceno je v souvislosti s biskupským majetkem na jižní Moravě Sekyřkostelem, a to pro 2. pol. 11. století, resp. pro dobu Kosmovu (*Kosmas*, 113; *Richter 1958*; *Radoměřský 1992*; *Wihoda 1998*).

Středověké castellum: srovnávací pokus o poznání významu kostela

Z předchozí kapitoly vysvítá, že stojíme-li před románským kostelem, vidíme pravděpodobně *castellum*/kostel, jak jej znalo období předcházející všeobecnému rozšíření farní sítě, tj. období pozdního raného středověku. Odtud vyrůstá otázka shodná s titulem tohoto

⁶ Kamenné provedení jako vlastní charakteristiku kostela znalo bezpochyby 14. století. Situace ve starších obdobích nemusela být zcela jednoznačná, viz pozn. 17.

⁷ Případně lze ovšem modelově uvažovat tak, že od doby, kdy se dané významové spojení ustálilo, se nově stavěný kamenný sakrální objekt nazýval kostel, nově stavěný dřevěný sakrální objekt nadále jako církev, přičemž lze předpokládat, že od pozdního středověku dále kamenné stavby značně převažovaly.

Obr. 1. Lorsch. Rekonstrukce podoby klášterního kostela okolo r. 800 a půdorys klášterního kostela podle archeologického výzkumu z 20.–30. let 20. století. Podle Behn 1934.

Fig. 1. Lorsch. Reconstruction of the appearance of the abbey church around the year 800 and the ground plan of the abbey church based on an archaeological excavation from the 1920s and 30s. After Behn 1934.

článku, otázka po významové náplni pojmu kostel v daném období. Latinské slovo *castellum* naznačuje, že zdroj, odkud byl do českých zemí pojem přejímán, je třeba hledat v západním prostředí. Přitom se naděje na dohledání náležité situace jeví jako otázka dochování výjimečného případu či podchycení marginální situace, podobně jako je rozšíření termínu kostel pro církevní stavby v češtině (a polštině) anomálií ve vztahu k situaci v západoevropském kulturním prostředí.

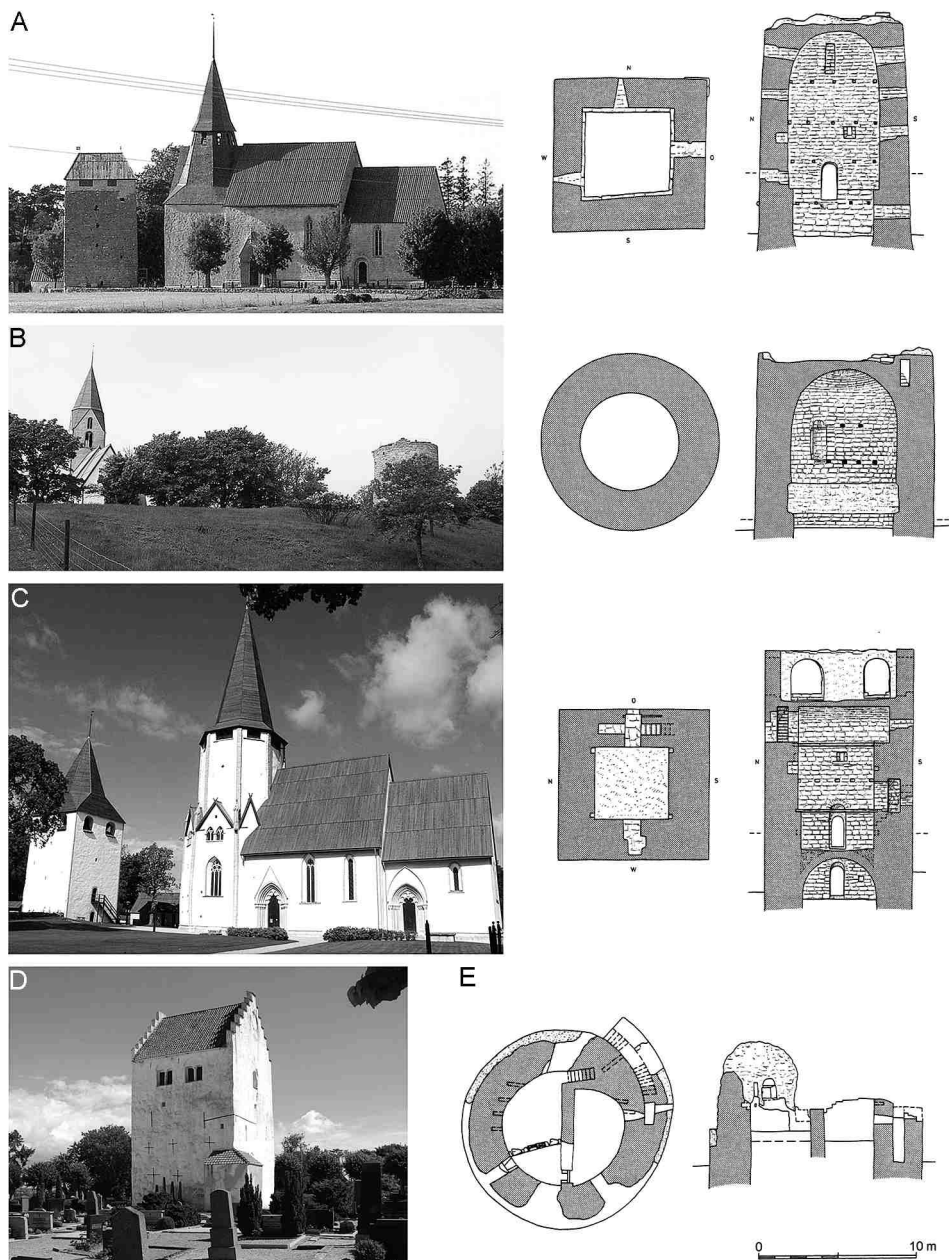
Souvislost s otázkou „našich“ románských kostelů a jejich významem může mít případ kláštera Lorsch v Hessensku. Již Václav Mencl si ve studii o tzv. panských tribunách (Mencl 1965, 36) povšiml tamního *castellum*. Napsal, že se jedná o objekt spojený s přestavbou kláštera po r. 774. Přesnější ovšem je, že termín *castellum* se vyskytl v rukopise klášterní kroniky z konce 12. století, a to v pasáži popisující ničivý požár z doby asi o sto let starší (Codex Laureshamensis, 404). Tehdy se mělo zřítit *castellum*, jež ukrývalo *signa ecclesiae*

a jiné cennosti. Dle archeologického výzkumu (*Behn 1934*) se s nejvyšší pravděpodobností jednalo o mohutné dvojvěží na západní straně klášterního kostela (*obr. 1*). Autor výzkumu z 30. let 20. století se domníval, že *castellum* stálo samostatně v určitém odstupu od západního průčelí klášterního kostela, což je interpretace, kterou nyní opět (po určitých pochybách) připouští jeden z autorů nejnovějších revizních odkryvů (*Lammers 2014*).

Z jižní poloviny Švédska a z ostrova Gotlandu je známo několik lokalit, v nichž nalezneme kostel – sakrální stavbu (švédsky kyrka) – a v jeho blízkosti, někdy velice těsně, někdy naopak volně, mohutnou kamennou věž. Ta je ve švédštině nazývána *kastal* (*obr. 2*). Problémem se souhrnně zabýval *H. Hinz (1982)*. Termín *kastal* je doložen v traťových pomístních jménech a v kronikách. Nejedná se tedy o novověký slovní útvar. Některé z *kastalů* byly odhaleny archeologickým výzkumem, jiné se dochovaly v celistvém stavu. Představují hranolové, jindy válcové věže, někdy s okenními otvory v horních patrech. Vedle těch, které stojí při kostelích (Kirchenkastale), existuje také množství obdobných věží vyskytujících se samostatně. I na ně se vztahuje terminologický úzus *kastal*. O jejich funkcích se obšírně diskutuje (přehledně *Line 2007*, 312–315: pobřežní strážní místa, celnice, shromaždiště vojenské hotovosti). *Kastal* v Gammelgarn na Gotlandu měl ve dvou z šesti podlaží převěty, což je patrně dobrý důvod, proč odmítnout (alespoň u této konkrétní stavby) funkci výhradně pevného špýcharu; převet je doložen také v *kastalu* v Lärbro a Gothem (*Hinz 1982*, 434–435). Obvodové zdi některých *kastalů* byly korunovány cimbuřím, obvyklé jsou také vyvýšené vstupy. Uvažuje se, že *kastal* se jako stavební typ rozšířil do pevninského Švédska právě z Gotlandu, kde se vyskytuje nejvíce dochovaných příkladů věží při sakrálních stavbách. Některé kostely, při nichž *kastaly* stojí, jsou románské, jejich počátky mohou sahát do 2. pol. 12. století. Nicméně datace samotných *kastalů* je dosud velmi nejistá. Některé se projevují románskými či raně gotickými prvky. *Kastaly* se ve 13.–14. století stávaly často součástmi vrcholně středověkých hradů, ať už královských nebo šlechtických (nejznámější příklad: Kalmar). I to je indicie jejich původního významu. Podle názoru *G. Svahnströma (1977, 24–25)* navazují typologicky kamenné objekty „Hofkastale“ v některých bohatých usedlostech – zjevně selské špýchary – na pozdní *kastaly* (ze 14. století), čímž by se připodobňovaly venkovským objektům typu Steinwerk známým ze severních částí Německa (*Hesse 2008*). *H. Hinz* si též povšiml, že *kastaly* v Sundre a Västergarn nesou rysy hradů typu motte, tj. že vyrůstají z umělého pahorku (*Hinz 1982*, 439).

Specifikem situace na Gotlandu je, že zde chybějí obecně doklady pro existenci šlechty, se kterou by bylo možno tamní *kastaly* spojit. *H. Hinz* se proto v souhlase se švédskými badateli domnívá, že se jedná o stavby vzniklé z iniciativy farníků přínáležejících do okruhu kostela, při němž (Kirchen)kastal stál. Kostel se hřbitovem a stavbou pevnostního charakteru pak tvořil přirozené vícefunkční jádro farního okrsku (Socken). Na švédské pevnině naopak takové věže šlechta jednoznačně stavěla (*Hinz 1982*, 438). Toto pozorování může platit i v případě, že *kastal* na pevnině stál při sakrální stavbě, neboť zde farní okrsky odpovídaly pozemkům, jejichž držitelé v jejich rámci postavili kostel (*Line 2007*, 68). Některé ze švédských stavebních souborů *kastalu* a kostela přesně odpovídají ideálním rekonstrukcím raně středověkých velmožských sídel, jak se občas vyskytnou v české literatuře (např. *Nechvátal 1999*, 174).

Švédské příklady ukazují situaci, v níž se *castellum*/kastal obrazně řečeno zastavilo před (bez chronologických konotací) sakrální stavbou (kyrka) – po stránce stavební (viz samostatně stojící věže–*kastaly*) a při srovnání se situací v českém jazyce též po stránce

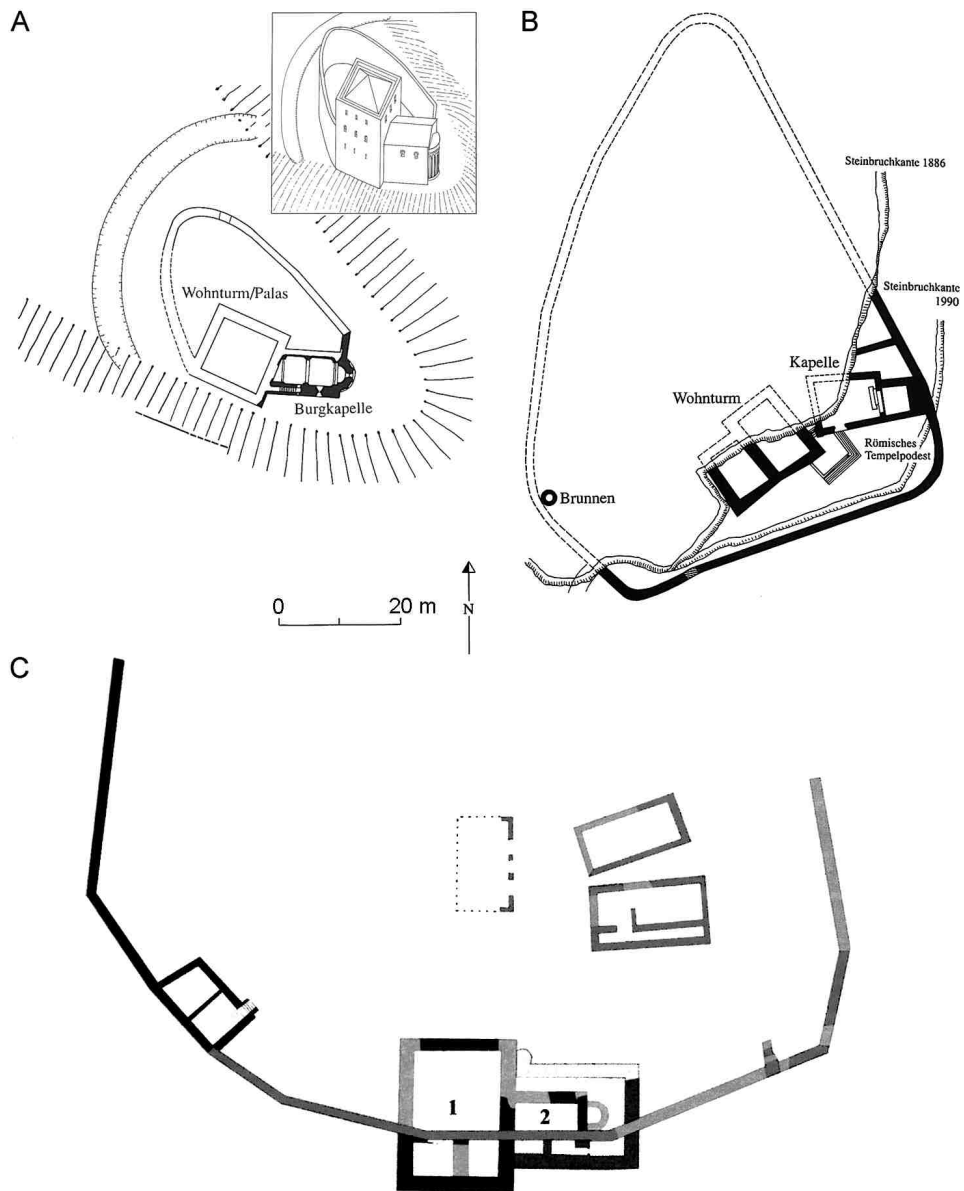
Obr. 2. Ukázky švédských 'kastalů'. A – Gammelgarn, foto H. Svensson, kresba podle *Hinz 1982*; B – Sundre, foto B. Scholkemper, kresba podle *Hinz 1982*; C – Lärbro, foto W. Sauber, kresba podle *Hinz 1982*; D – Valleberga, foto H. Svensson, kresba podle *Hinz 1982*; E – Öja, kresba podle *Hinz 1982*.

Fig. 2. Examples of Swedish 'kastals'. A – Gammelgarn, photo by H. Svensson, drawing after *Hinz 1982*; B – Sundre, photo by B. Scholkemper, drawing after *Hinz 1982*; C – Lärbro, photo by W. Sauber, drawing after *Hinz 1982*; D – Valleberga, photo by H. Svensson, drawing after *Hinz 1982*; E – Öja, drawing after *Hinz 1982*.

terminologické. Z toho je možno usuzovat, že kastaly vstoupily do země, která měla pro své křesťanské svatyně jiný, již ustálený pojem. Jinými slovy: i když se spojení kastalu a kostela (ve Švédsku vlastně správněji církve – kyrka) v jednom funkčním celku vyskytovalo, byly odjinud známy a dostatečně v povědomí fixovány samostatná existence i funkce obou typů objektů. Švédské příklady mohou vzhledem ke geografickým, a zejm. chronologickým souvislostem poukazovat na časově a věcně srovnatelné situace, analogické vývojové momenty, jež mohly figurovat i v českém (středoevropském) prostředí. Christianizace Švédska probíhala velice rozrůzně během 10.–12. století, známy jsou případy pohanského jednání ještě ve 12. století, nikoli jen mezi řadovým obyvatelstvem, ale i v královském prostředí (Line 2007, 338). Skepsi vůči hrubým srovnávacím měřítkům neprohlubuje ani zdánlivá odlehlost švédského a českého území: Vezmeme-li v potaz celé území dnešního Polska, jež vykazuje podobné vývojové rysy i základní terminologii (*kościół*), uźrime poměrně celistvou část kontinentu na okraji „západního světa“, která mohla spět k obdobným kulturním projevům.

Ojedinelá zmínka o lorschském castellum a z hlediska západoevropského kulturního jádra geograficky marginální (viz úvod této kapitoly) švédské kastaly samy o sobě představují podstatná vodítka pro interpretaci českých kostelů. V soudobé západní Evropě se význam termínu *castellum* (ale i dalších z oblasti fortifikačního stavitelství či nomenklatury sídel – *castrum*, *oppidum*, *civitas*) nedá ztotožnit s jediným typem objektu. Uskutečněné analýzy (např. Bláhová 1986; de Waha 2011) potvrzují záměnnost termínů, přičemž jak *castellum*, tak *castrum* mohou označovat ve staletích před přelomem 1. a 2. tisíciletí též rozsáhlejší objekty odkazující na představu nějaké kolektivní formy obrany. Zatímco M. Bláhová (1986, 109) ve své geograficky širěji založené práci uzavírá, že „termíny *castrum* a *castellum* označují ve všech excerpaných pramenech bez rozdílu hrady...“, M. de Waha ve studii soustředující se na oblast staré Lotharingie zmiňuje, že v některých případech mohla být *castella* opevněné objekty sloužící jako dočasná refugia, během vývoje (rámcově 2. pol. 10. století) však docházelo k přeměně těchto útvarů v trvale obsazená sídla s tendencí ke zdůraznění možnosti pasivní obrany. Tyto tendence (odrážející zřejmě proměny společenské struktury) se projevují zmenšováním opevněných ploch (určené napříště k trvalému sídlení společenské elity) a zdokonalováním možností pasivní obrany snižující nároky na početnost obránců. Vrcholem této tendence je zrod mohutné kamenné věže, jež zároveň v některých případech může naplňovat nároky aristokratického obývání. Lze se domnívat, že s termíny *castrum* či *castellum* se odehrál podobný významový posun, jako např. s termínem *villa* (Schneider 2010, 134–137): V pozdně antických villách vzniká od 5. století po Kristu rurální zemědělské osídlení (vesnice), analogicky v prostorách jmenovaných dříve jako *castrum* a *castellum*, jež by česká archeologie označila za hradiště, vznikaly poznenáhlu objekty kamenné, prostorově sevřené a daleko lépe připravené k pasivní obraně. Takové objekty dnešní čeština nazývá hrady, ale v soudobých pramenech přetrvávají termíny, jež pro dané lokality byly užívány dlouhodobě. K proměňujícím se sídlům, jež si přes staletí podržela označení *castrum* či *castellum*, mohl patřit Mons, Namur, Huy a další (de Waha 2011, zejm. 226–227). Terminologická neukázněnost středověkých pramenů by však neměla překrýt, že rámcově od 10. století dále je *castellum* jedním z běžných termínů užívaných pro hrady.

Na hradní architekturu bohatá oblast porýnské Falce poskytuje některé pozoruhodné příklady. Mezi ně patří hrad v poloze Heidenburg při obci Oberstauftenbach (*Bernhard – Barz* 1992, 139–140). Poloha byla od 19. století narušována kamenolomem, přesto lze vymezit hradní areál o rozloze přibližně 70 × 100 m (*obr. 3: B*). Z částečně dochovaných půdorysů staveb lze rozpoznat při východním cípu zhruba trojúhelné polohy základy kaple s pravouhlym závěrem a na západní straně s ní těsně sousedící, byť stavebně patrně nepropojenou, základovou partii mohutné dvojprostorové stavby o tloušťce zdiva až 2 metry. Datování hradních relikvů na základě nečetných keramických nálezů hovoří zhruba o 11.–12. století. Hrad Winzingen (*obr. 3: A*) položený nad městem Neustadt-Hardt do značné míry naplňuje

Obr. 3. A – hrad Winzingen (podle Bernhard – Barz 1992, upraveno); B – hrad v poloze Heidenburg (podle Bernhard – Barz 1992, upraveno); C – situace raně středověkých pozůstatků zástavby falce Kaiserslautern, černě objekty datované před r. 1160, 1 palác, 2 kaple (podle Keddigkeit – Burkhart – Übel Hrsg. 2005, 120, upraveno).

Fig. 3. A – Winzingen castle (after Bernhard – Barz 1992, adapted); B – castle at the Heidenburg location (after Bernhard – Barz 1992, adapted); C – layout of the early medieval remains of the Kaiserslautern palace, black structures dated to the period before 1160, 1 palace, 2 chapel (after Keddigkeit – Burkhart – Übel Hrsg. 2005, 120, adapted).

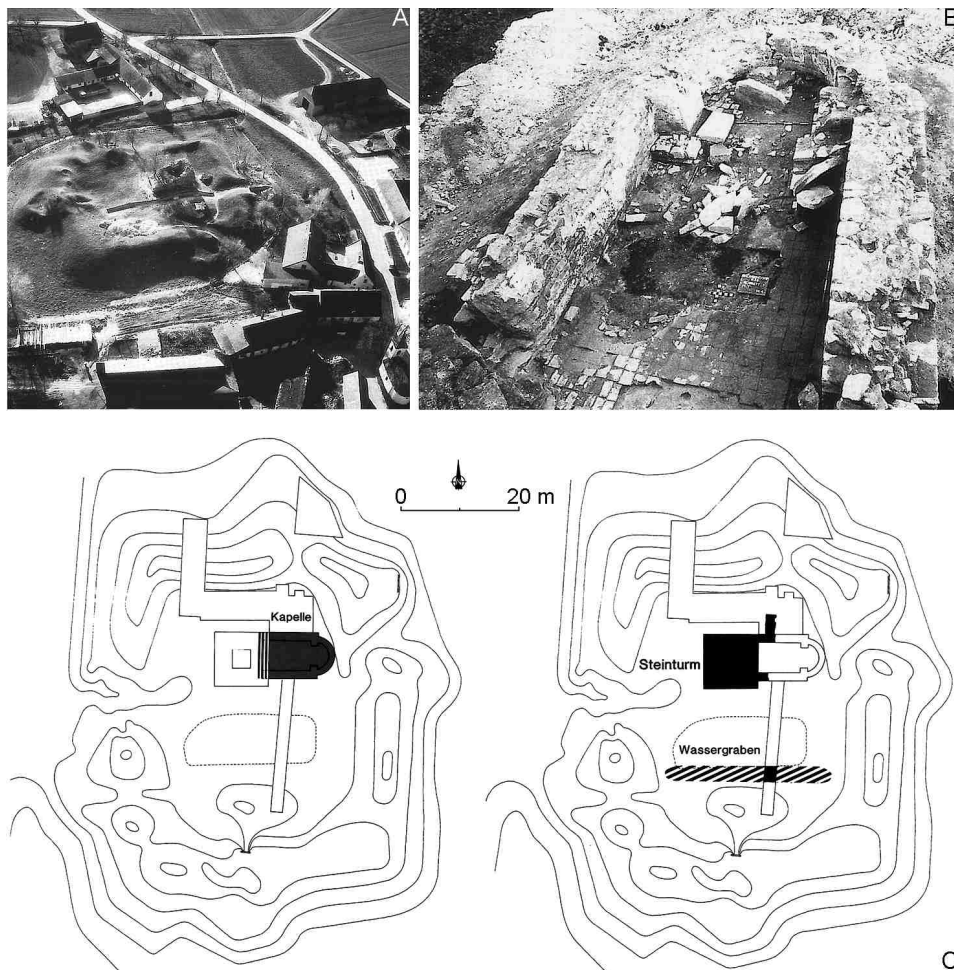
znaky předešlého příkladu, ale zde se kaple přimknula k paláci či věžovému objektu bezprostředně, obě stavební části splynuly do jednoho celku (*Bernhard – Barz 1992*, 164–166). Nejstarší zmínka pochází z roku 1146, ale některé součásti naznačují vyšší stáří objektu. Obytná věž vyrůstala z přibližně čtvercového půdorysu o straně 12,8 m. Kvalitní architektura hradní kaple navazuje na stavbu špýrského dómu. Obvodové zdivo kaple se dochovalo do výše 9 m. Nic bližšího se neví o charakteru východní přístavby k půdorysu v přízemí dvojprostorové věže nebo paláce v poloze „Alte Burg“ (*Bernhard – Barz 1992*, 166–167), alespoň zvážit lze možnost, že původní podoba byla založena na stejném principu jako objekt na hradě Winzingen.

Centrem oblasti, ze které pocházejí předešle zmiňované ukázky, byla falc v Kaiserslautern založená Fridrichem Barbarossou v místech královského *curtis*. Komplikovaný vývoj místa není bezesbýtku osvětlen (*Keddigkeit – Burkhart – Übel Hrsq. 2005*, 102–121), nicméně se stavební aktivitou doby Fridricha I. Barbarossy je s jistotou spojován půdorys palácové stavby na obdélném půdoryse, k němuž se na východní straně připojovala kaple (*obr. 3: C*). Lze-li usuzovat z rekonstruovaného půdorysu kaiserslauternského paláce, proporce objektu jsou odlišné od příkladů z hradů Winzingen či Heidenburg u Oberstaufenbachu, ve všech případech se však jedná o příbuzné základní rozvržení.

Příklady hradů z Porýnské Falce je možné pokládat za příliš odlehlé. Avšak z bezprostředního sousedství českých zemí, z obce Sachsendorf v Dolním Rakousku, pochází ještě výstižnější příklad (*obr. 4*). V intravilánu byly podrobeny archeologickému výzkumu terénní relikty místního hradu (*Krenn 1992*). Páni ze Sachsendorfu jsou prvně připomínáni v letech 1180–1185. Vývoj areálu, jenž má dle archeologického hodnocení mnohem starší původ, se odehrál v mnoha fázích. Ústředním objektem, jehož zdivo se zčásti dochovalo, byla kaple na obdélném půdorysu ca 11 × 7,4 m s půlkruhovou apsidou. Na západní straně se ke kapli váže hmota objektu na čtvercovém půdorysu o vnějších rozměrech 9 × 9 m a tloušťce zdiva 3 m. Zdivo, jež lze interpretovat těžko jinak než jako pozůstatky věže, se dochovalo do spodní úrovně 2. patra. Pozoruhodné je, že západní část kaple a přilehlá věž, nepředstavují v dochovaném stavu prvotní stavební řešení. Na západní straně kaple stála místo dnes torzovitě dochované kamenné věže původně zřejmě dřevěná stavba, jak dokládají mohutné kůlové jámy odkryté v nevelkém odstupu od západního průčelí kaple.

Vodítkem pro hledání uvedených příkladů sice byla terminologie odvíjející se od latinského *castellum*, ale tuto okolnost považují za méně podstatnou. Podstatnější je jejich základní skladba pravidelně tvořená stavební dvojicí věže a sakrálního prostoru – kaple. Takto uspořádané jádro je charakteristickým prvkem šlechtických (a královských) sídel obecně. Příznačně, tam, kde to terén dovolil, stojí věž západně od kaple. Vzájemný vztah obou objektů je zpravidla těsný, lze dohledat případy, kdy obojí srůstá. I na hradech mladšího středověku se nakonec často setkáváme s úzkou vazbou věže a hradní kaple, uchovávaní navíc orientaci Z–V. Tak je tomu na Zvíkově, na Riesenburku, snad v Horšovském Týně či také v Písku aj. Z blízkého okolí českých zemí lze jmenovat namátkou např. Wleń ve Slezsku (*obr. 5: A*), Schallaburg u Melku (*obr. 5: B*) či Hainburg (*obr. 5: C*). Přitom pro zamýšlené srovnání není podstatná námítka, že tyto stavební celky nemusejí náležet jedné etapě, či dokonce fázi vývoje: to samé platí i o románských kostelech.

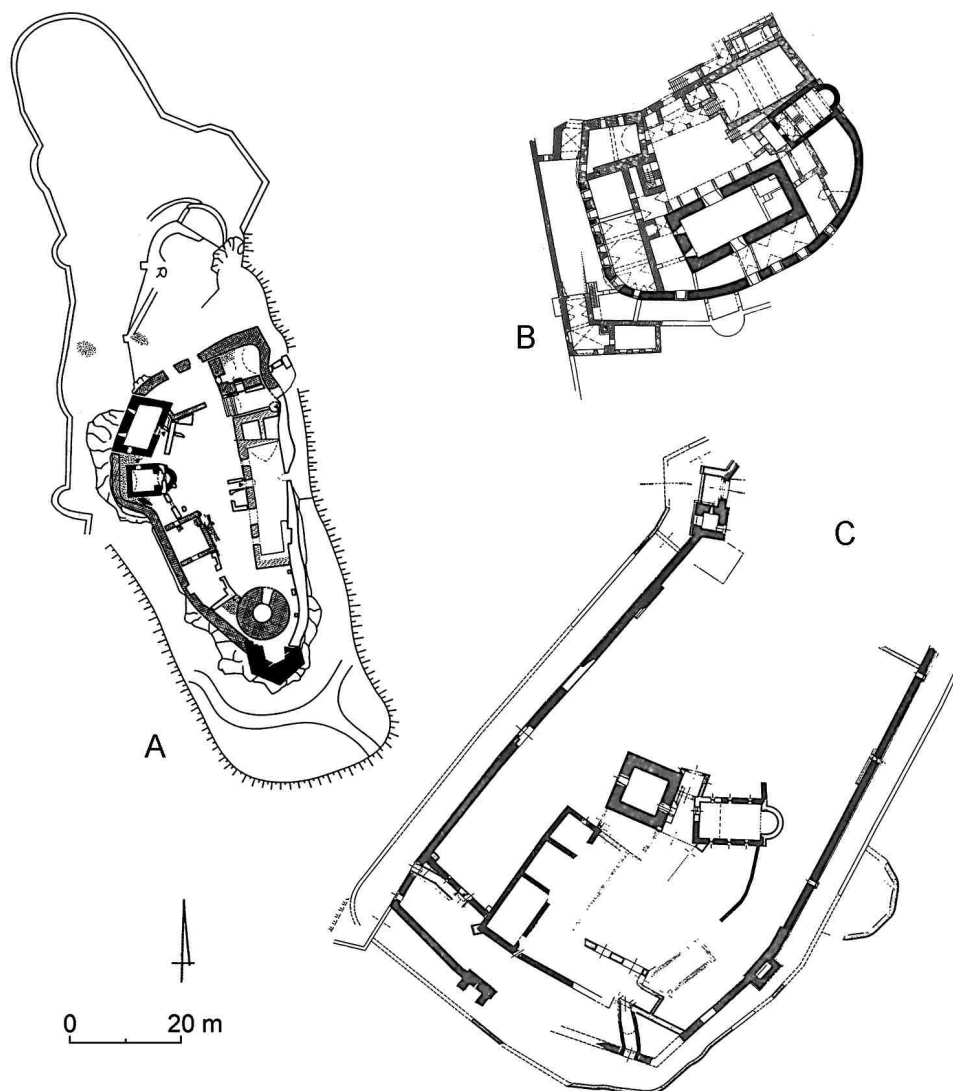
Za jednu z krajních variant vazby věže a sakrálního prostoru je možné mít situaci, kdy je celá kaple vtažena do půdorysu hradní věže. V tomto ohledu je dobrým příkladem hrad Landštejn (nejnověji *Razím 2011*), kde byl do věže pojat celý miniaturní „románský kostel“

Obr. 4. Sachsendorf, Dolní Rakousko. A – celkový pohled; B – pohled z výšky dochovaného torza hradní/kostelní věže do lodi kaple; C – dvě ze schematických znázornění fázového vývoje lokality, vlevo fáze s kaplí a patrně dřevěnou západní přístavbou, vpravo fáze s kamennou věží, podle *Krenn 1992*, upraveno.

Fig. 4. Sachsendorf, Lower Austria. A – overall view; B – view from the height of the preserved part of the castle/church tower toward the chapel nave; C – two schematic depictions of the development of the site; on the left, the phase with the chapel and apparently a wooden annex on the west side; on the right, the phase with the stone tower; after *Krenn 1992*, adapted.

včetně tribuny. Na podobné téma pak lze uvažovat v případě některých patrových kostelů. V Bavorsku se rýsuje skupina románských kostelů či kaplí, jež stávají zpravidla na místech pravděpodobných nebo doložených zaniklých šlechtických sídel (*obr. 6; Haas 1995*), hradů či dvorců, v nichž chybějí stopy po hradní věži, a tak W. Haas navrhuje, že její roli mohlo suplovat kostelní patro. Tím by se opačnou cestou dospělo k podobnému výsledku, jaký pozorujeme např. na Landštejně. Nejzřetelnějším z bavorských příkladů je Gasselsthausen bei Mainburg. Z Rakouska pochází obdobný příklad v podobě věže Weyer na katastru

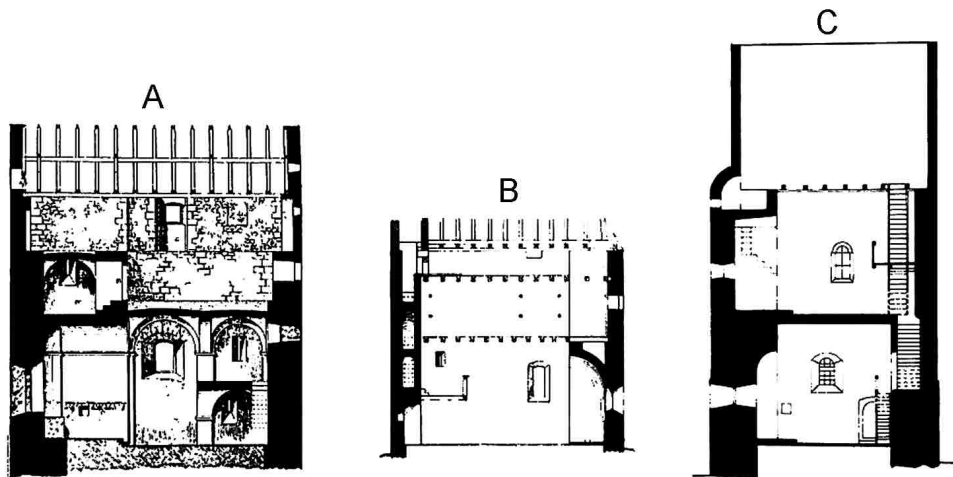

Obr. 5. Ukázky hradních sídel, kde je dobře patrná prostorová vazba věže, popř. paláce a kaple: A – Wleń (podle *Boguszewicz 2010, 61*), B – Schallaburg, C – Hainburg (podle *Streich 1984, 525*, upraveno). Jednotné měřítko a orientace.

Fig. 5. Examples of castle seats with the clear spatial relationship of the tower or palace and chapel: A – Wleń (after *Boguszewicz 2010, 61*), B – Schallaburg, C – Hainburg (after *Streich 1984, 525*, adapted). Uniform scale and orientation.

Bramberg am Wildkogel v Salcbursku (*Clam-Martinic 1992*; vlastní dokumentaci včetně plánů zpřístupňuje M. Aigner na www.burgenseite.com).

Na tomto místě stojí za úvahu, zda opačnou (z hlediska stavebního uspořádání i chronologie) krajní variantu téhož principu nepředstavují objekty, jež známe pod označením tvrž.

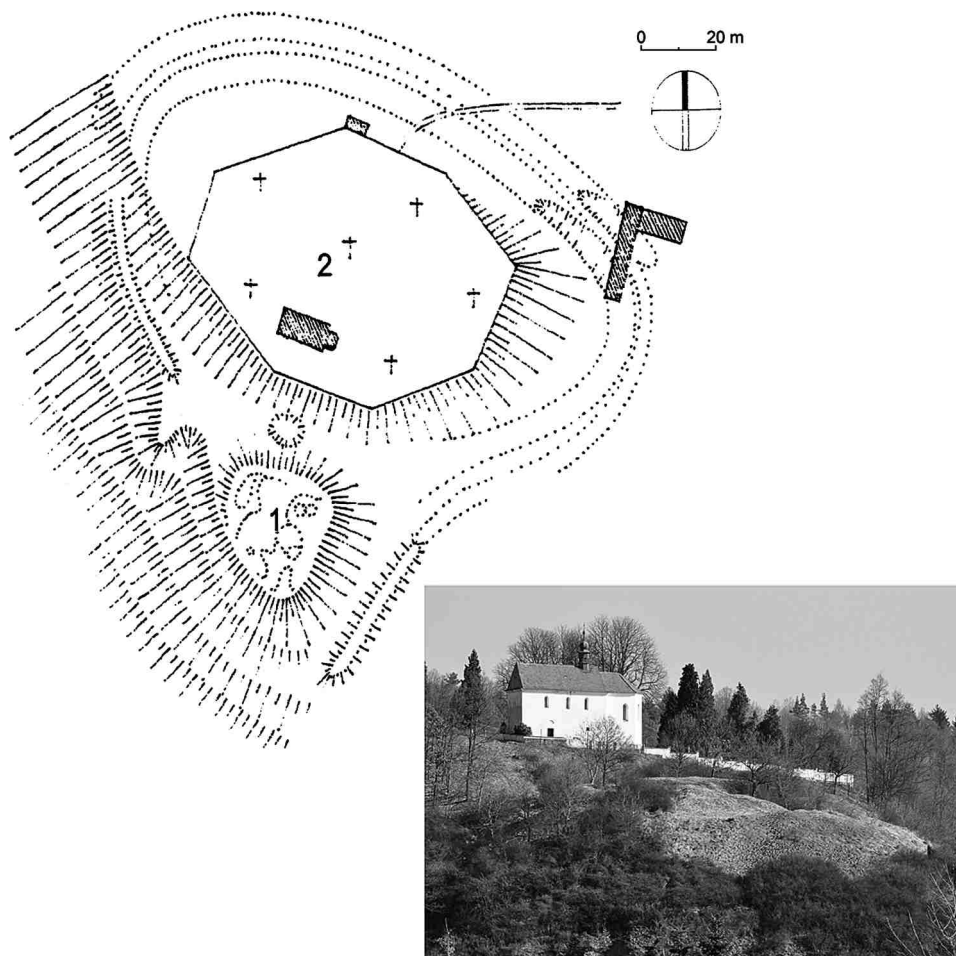

Obr. 6. Příklady kostelů – kaplí s „profánním patrem“ v Bavorsku. A – Hof am Regen (Burgkapelle), B – Piesenkofen bei Mühlendorf/Inn (sv. Jan Křtitel), C – Gasseltshausen bei Mainburg (sv. Maria, poloha na slabě terénní vyvýšenině, pravděpodobné místo zaniklého šlechtického sídla). Podle Haas 1995, upraveno.

Fig. 6. Examples of churches – chapels with a ‘profane’ floor in Bavaria. A – Hof am Regen (Burgkapelle), B – Piesenkofen bei Mühlendorf/Inn (St John the Baptist), C – Gasseltshausen bei Mainburg (St Mary, location on a slightly elevated area, probably the site of the defunct aristocratic seat). After Haas 1995, adapted.

Na mysli mám přitom takové ukázky, jež vykazují blízký vztah s církevní stavbou, lhostejno, že v prostředí českých středověkých tvrzí již ne románskou. Pěkným příkladem může být moravský Kovalov (Unger 1994), z Čech např. Hodkov u Kutné Hory (Klápště 1999, 792–793; Kibic – Vaněk 2012), Martinice na Benešovsku (Reichertová 1955) aj. V tomto úhlu pohledu je západní kostelní věž nahrazena opevněným jádrem tvrže a loď kostela zase samostatně stojící církevní stavbou, situovanou ve větším či menším odstupu od tvrže. Rozvolnění prostorového vztahu základních skladebných jednotek šlechtického sídla může mít různé důvody, mezi ty, jež se nabízejí na prvním místě, patří obecná představa o postupující emancipaci církevní organizace, proměna tzv. vlastnického principu v patronátní vztahy atd. Ze srovnání nelze vynechat ani poznámku týkající se „soukromého“ liturgického provozu, jenž byl přítomen ve vyhrazených areálech tvrzí v podobě samostatné kaple umístěné uvnitř věžové stavby, popř. nějakého skromnějšího řešení. I v případě alespoň některých románských západních kostelních věží, popř. věžních tribun se pro srovnání nabízejí více či méně konkrétní doklady samostatných oratoří: tak na základě analogií a rekonstrukce tribunového oltáříku v Potvorově (s odkazem na rekonstrukci D. Prixe 1989 uvádí M. Hauserová 2012, 174; se samostatnými oltáříky na tribunách venkovských kostelů počítá V. Mencl 1965, 30), ve „westwerku“ ve Vinci, samostatný oltář zasvěcený P. Marii je doložen na tribuně v kostele sv. Jakuba v Jakubu u Kutné Hory.

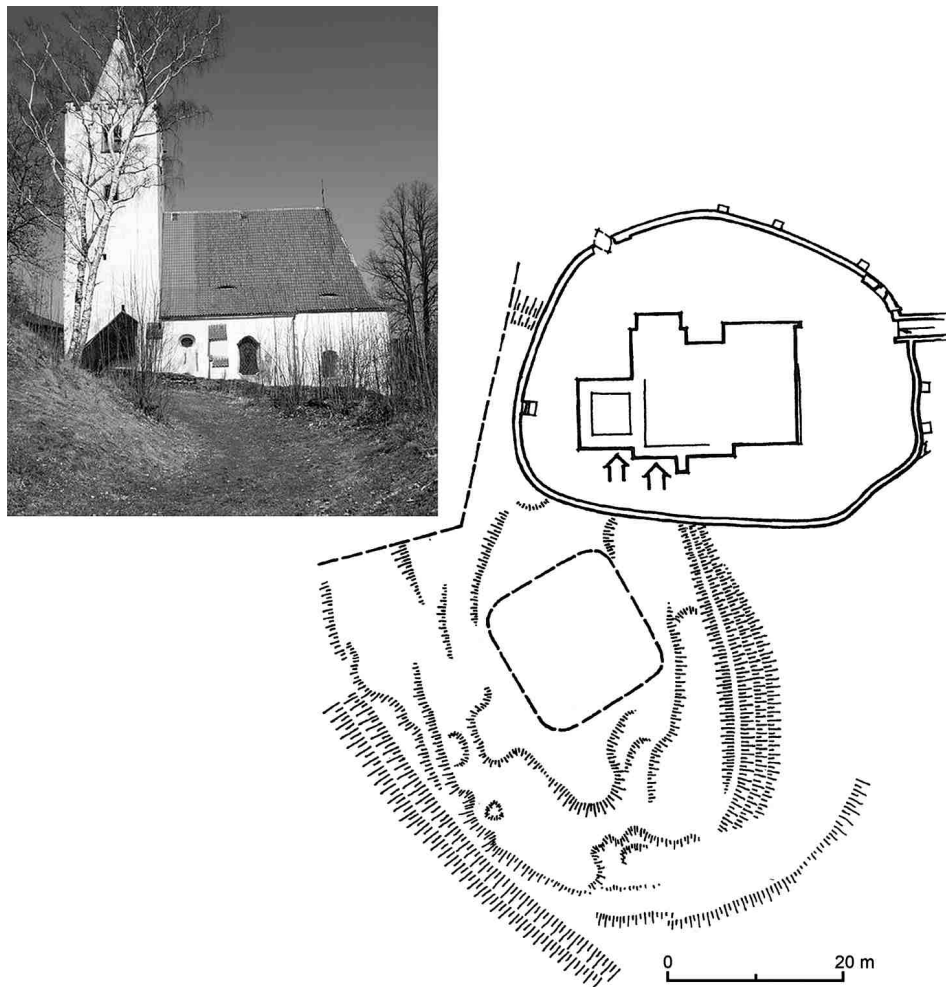
K uvedeným tvrzím vykazujícím úzký vztah s církevní stavbou můžeme připočítat i Bedřichův Světec (Klápště 1994, 31–38). V tomto brilantním příkladu se na krátké časové ploše odráží celá problematika. Starší sídlo bylo (ne hned od počátku) vybaveno románským kostelem, a to bez věže. Západně od kostela, v odstupu asi 20 m byla prozkoumána stavební jáma o rozměrech 6 × 6 m, do jejíhož dna se zahlubovaly kúlové jámy o průměru

Obr. 7. Vseruby, poloha zaniklého opevněného sídla s kostelem sv. Martina. Plán podle Rožmberský – Novobilský 1998: 1 – „vlastní hrad“, 2 – předhradí. Foto V. Razím.

Fig. 7. Vseruby, location of defunct fortified seat with the Church of St Martin. Plan after Rožmberský – Novobilský 1998: 1 – ‘actual castle’, 2 – suburb. Photo by V. Razím.

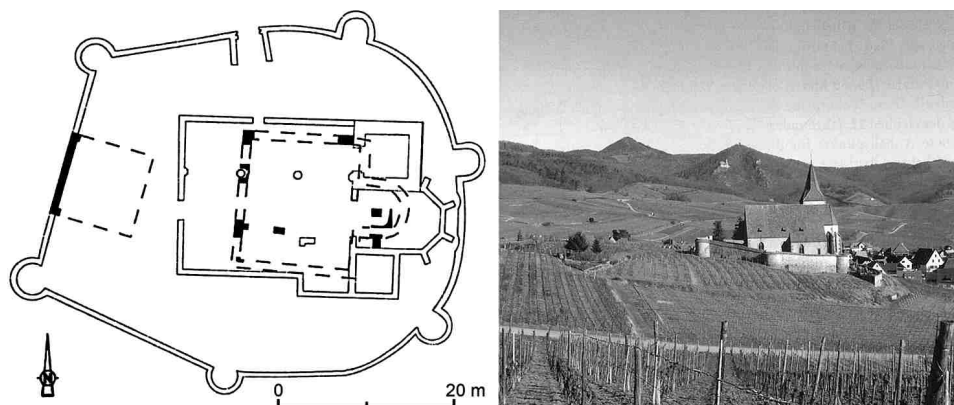
30–60 cm a hloubce (od dna jámy) 20–50 cm. Kůly byly pravidelně rozmístěny v rozích a uprostřed stran zhruba čtvercové jámy. Je možné, že taková situace je stopou po konstrukci, jež vynášela nějakou převýšenou nadzemní stavbu. Tato fáze sídla byla přerušena vyhloubením mohutného příkopu, který (podobně jako v Koválově a na dalších tvrzích) ponechal kostel mimo opevněný areál – jádro tvrze. Nápadnou podobnost vykazují také např. západočeské Vseruby, popř. jihozápadočeské Petrovice. U Vserub (Rožmberský – Novobilský 1998) se bezvěžový románský kostel sv. Martina nachází v areálu označovaném jako předhradí, jež je odděleno od menší plochy údajného hradního jádra příkopem. I v tomto případě absenci kostelní věže mohl vyrovnávat objekt, jehož místo bylo v prostoru „hradního jádra“ (obr. 7).

Obr. 8. Petrovice u Sušice. Kostel sv. Petra v bezprostředním sousedství lokality považované za hradní. Plán podle Anderle 1993, foto F. Záruba.

Fig. 8. Petrovice u Sušice. St Peter's Church in immediate proximity to the site regarded as a castle. Plan after Anderle 1993, photo by F. Záruba.

Lokalita v Petrovicích u Sušice (*obr. 8*), považovaná za hradní, představuje méně čitelný příklad (*Anderle 1993*). Hřbitov rozkládající se okolo románského kostela sv. Petra je dnes obehnán ohradní zdí, jež do určité míry může naplňovat představu opevněného kostela. Ohradní zdí vymezený oválný areál (delší osa Z–V ca 48 m) s kostelem se ve své jihozápadní části protíná s rovněž oválným, o něco větším prostorem (delší osa přibližně S–J ca 70 m), do něhož je kladen petrovický hrad. Jeho areál je vymezen zčásti dochovaným valem a příkopem. Vnitřní plocha údajného hradu je poničena novodobými zásahy. Ve výše diskutovaných souvislostech vztahu věže a sakrální stavby je pozoruhodná poloha věže petrovického kostela, která leží na obvodu rekonstruovaného hradního areálu. Loď kostela pak zasahuje východním směrem, mimo prostor „hradů“. Do věže i do lodi vedly vyvýšené vstupy na jižní straně, tedy z prostoru hradu. Při absenci archeologického výzkumu lze nadnést hypotézu, že věž kostela v Petrovicích měla

Obr. 9. Hunawihir v Alsasku. Půdorys areálu kostela s ohradní zdi s vyznačením starší stavební fáze. Fotografie s pohledem na kostel od jihu. Před ohradní zdi, tj. v bezprostředním jižním sousedství kostela patrná terénní zvýšenina, na níž je situováno sídlo související se starší fází kostela (podle Koch 2012).

Fig. 9. Hunawihir in Alsace. The ground plan of the church area with a peripheral wall and an indication of the earlier construction phase. Photograph showing the church from the south. Situated on the visible terrain elevation in front of the peripheral wall, i.e. just to the south of the church, is the seat connected with the early phase of the church (after Koch 2012).

vzhledem ke své poloze význam i v rámci opevnění hradu. Možná, že v případě petrovického hradu šťastně zastihujeme věž ve stavebním uspořádání, které je nám důvěrně známé jako věž kostela a současně ve funkci hradní věže. Vezmeme-li v úvahu přístup do věže a snad původně též na tribunu z prostoru hradu, získáme obraz blízkící se představě „vlastnického“ kostela svázaného s obvykle pouze předpokládaným sídlem-dvorcem, zde ztělesněným areálem hradu.

Petrovické sídlo nachází nápadně blízkou analogii v alsaské lokalitě Hunawihir (obr. 9; Koch 2012). Zde stojí pozdně gotický kostel uprostřed hřbitova obehnaného kamennou zdi z konce 15. století s fortifikačními prvky v podobě střilen a věží vystupujících na způsob flankovacích věží z kurtin hřbitovní zdi/hradby. Při archeologickém výzkumu byl zčásti odkryt půdorys původní románské kostelní bezvěžové stavby a také v západním sousedství kostela úsek zdiva, jež by mohlo náležet jakési věžové či palácové stavbě (dochovaná výška ca 3 m, ústupek ve zdivu ve výšce 1,8 m, doklad alespoň jednoho okenního otvoru, délka zdi, tj. jedné strany objektu 9,4 m). V bezprostředním západním sousedství areálu kostela s hřbitovem se nachází terénní kupa o rozloze ca 450 m² vymezená zbytky příkopů. Temeno kupy tvoří plochu ca 10 × 5 m a nacházelo se ve vzdálenosti 25 m od zmíněného zbytku patrně obytné stavby. Lokalita byla sídlem rodu piščícho se po Hunawihir a doloženého prvně r. 1279. V 15. století sídlo zaniklo a opevnění bylo redukováno na hřbitov s kostelem. Tak mimochodem lze připomenout dvojí časovou rovinu problematiky kostelů, jímž jsou přičítány též profánní funkce, fortifikační či refugiální. Jednu tvoří románské „vlastnické“ kostely se západními věžemi nesoucími v některých případech znaky upomínající na hradní bergfrity. Mladší rovinu představují opevněné (farní) kostely, obvykle gotického výrazu. Jakkoli je zřejmé, že románský kostel s postupem času a společenskými proměnami vstupoval do původem mladší skupiny opevněných kostelů (příklad Petrovic je v tom instruktivní), domnívám se, že je třeba mít původní nespojitost obou kategorií stále na paměti. Nejedná se totiž jen o rozdílnost časovou či slohovou. Jde o dvě významově odlišné kategorie.

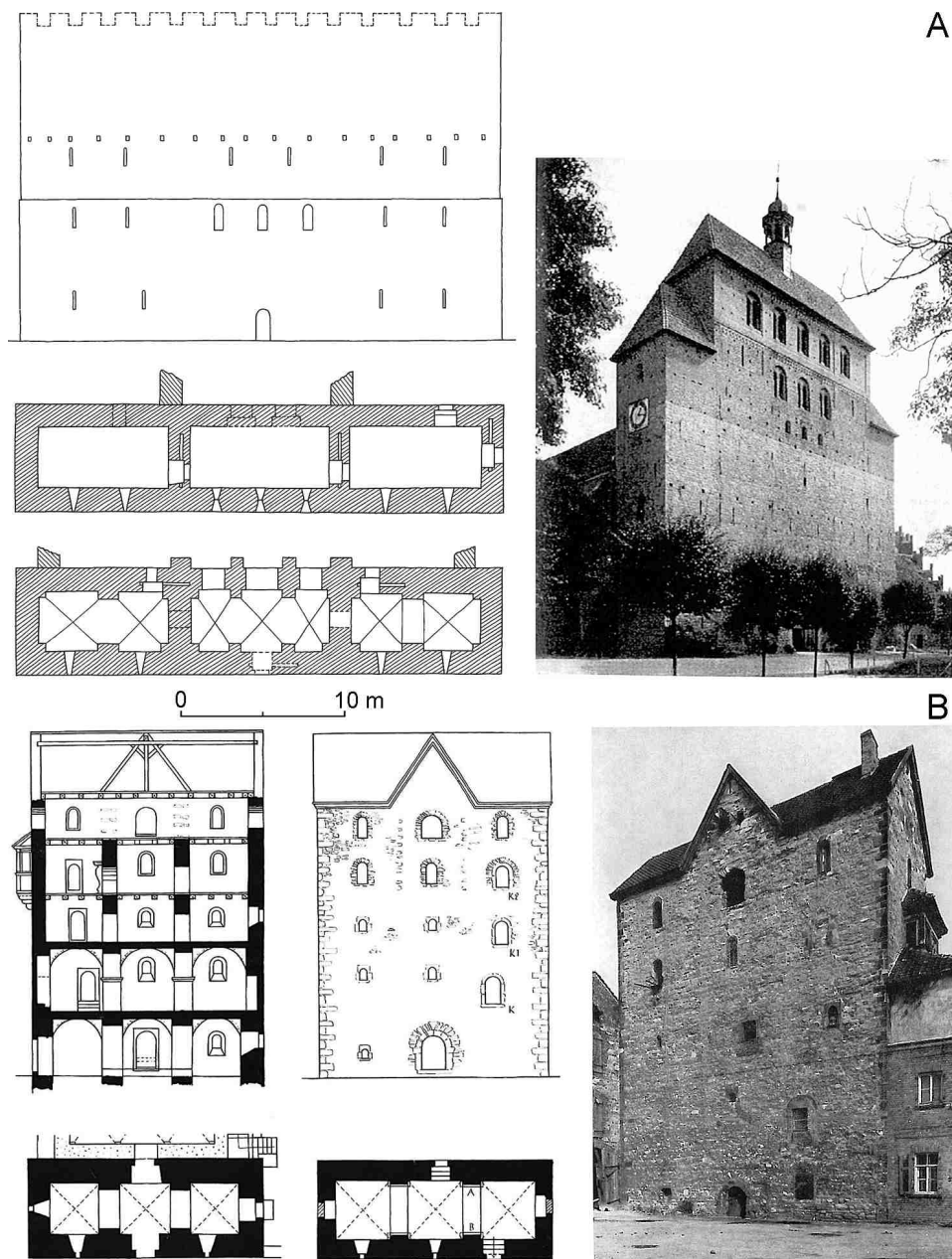
K ilustraci úzkého prostorového vztahu církevní stavby a věže v rámci obecně elitních sídel lze uvádět mnohé další příklady. V Řezně je za původní součást tamní vévodské falce považován kostel sv. Ulricha, dnes jeden z příkladů rané gotiky ve střední Evropě. V jeho těsném sousedství – ovšem východním – stojí mohutná hranolová věž, jejíž dnešní podoba,

Obr. 10. Bischofshofen (Rakousko, Salcbursko). Areál bývalého biskupského dvora, věž „Kastenturm“ a její prostorový vztah ke kostelu sv. Maxmiliána. Šipka označuje zazděný vstup na východní straně věže.
 Fig. 10. Bischofshofen (Austria, Land Salzburg). The grounds of the former bishop's estate, the 'Kastenturm' tower and its spatial relationship to the Church of St Maximilian. The arrow indicates the bricked-in entrance on the east side of the tower.

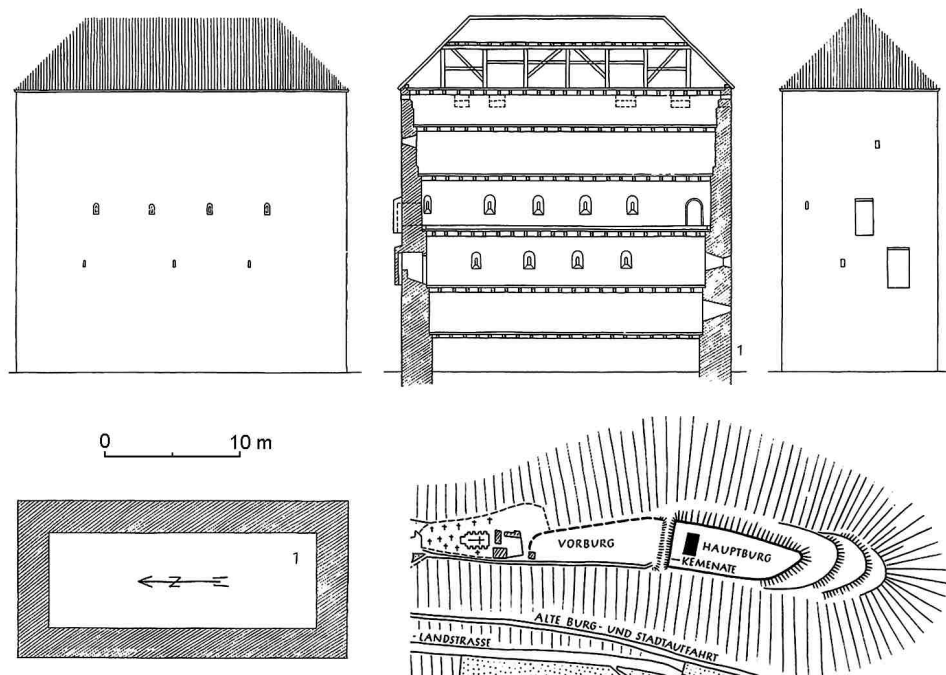
zjevně dílo několika fází vývoje, pochází z doby okolo r. 1200. Památka podobného charakteru se nachází v rakouském Bischofshofen (obr. 10). Spolu s kostelem sv. Maxmiliána je pozůstatkem zdejšího biskupského dvora. Věž zvaná Kastenturm nestojí sice v tak těsném sousedství kostela, jaké vykazuje případ z Řezna, ale základní uspořádání – věž (tentokrát) západně od kostela – je zde naopak zachováno. Dnešní západní část halového kostela pochází z pozdního středověku. Podoba stavby soudobá s věží není známa. Nad křížením chóru a příčné lodi se zdvihá věž se sruženými okny obecně románského výrazu. Ve východní zdi věže „Kastenturm“, ve výšce ca 5 m, je patrný zazděný původní vstup, směřující k západnímu průčelí kostela.

Z Havelbergu v Sasku-Anhaltsku pochází příklad stejného základního řešení (obr. 11: A; Mrusek 1971, 194) a nemělo by nás přitom mást odlišné celkové vzezření stavby. K západní straně zdejšího katedrálního kostela bezprostředně přiléhá mohutná věžová stavba, jež na rozdíl od předešlých příkladů vyrůstá z výrazně obdélného půdorysu 30 × 6 m; někdy je nazývána westwerkem. Jednoznačně pevnostní charakter stavby, jež ve své první fázi byla nižší, zato opatřena zřejmě cimbuřím, ilustruje nejisté postavení několikrát vyvráceného biskupství. Obdobná památka stojí např. v Thale-Wendhausen (obr. 11: B; Mrusek 1973, 102, Pl. 70, Abb. 34). Svou příčnou orientací (vůči podélné ose kostela – sakrálního prostoru) a obdélným půdorysem jsou tyto stavby napodobovány četnými kostelními věžemi v severní

Obr. 11. A – Havelberg, „westwerk“ biskupství. Kresbná rekonstrukce původní podoby západního průčelí, půdorys přízemí a prvního patra. B – Thale (Ortsteil Wendhausen), „westwerk“ zaniklého kostela. Řez, západní průčelí, půdorys přízemí a prvního patra. Podle *Mrusek 1971 a 1973*.

Fig. 11. A – Havelberg, westwork of the bishop's estate. Drawing reconstruction of the original appearance of the west facade, plan of the ground floor and first floor. B – Thale (Ortsteil Wendhausen), westwork of the defunct church. Cross-section, west facade, plan of the ground floor and first floor. After *Mrusek 1971 and 1973*.

Obr. 12. Kemenate hradu v Orlamünde, západní průčelí, řez, severní průčelí, půdorys přízemí a situační plán hradu s polohou objektu. Podle Mrusek 1971.

Fig. 12. Kemenate of the castle in Orlamünde, west facade, cross-section, north facade, plan of ground floor and layout of the castle with the location of the structure. After Mrusek 1971.

polovině německých zemí. U příkladů z Havelbergu i z Thale je příznačné, že po stavebně technické stránce se jedná o samostatné objekty. Naskytá se tak otázka paralelní k otázce odlišnosti hranolových kostelních věží a věží hradních. V její obměně se lze ptát, jak a zda vůbec se tyto tzv. westwerky liší od objektů, jež jsou někdy nazývány v německé terminologii *Kemenate* a v případě jejich výskytu v hradních areálech představují v zásadě hradní paláce. Jedním z nejčastěji uváděných příkladů je hrad Orlamünde v Durynsku (obr. 12; Mrusek 1971, Taf. XXXIX), jenž je prvně zmiňován k r. 1071. Tamní hradní palác označovaný za *Kemenate*, dnes pětipatrový, byl původně opatřen cimbuřím. Původní vstup se nacházel ve výšce 9,5 m nad terémem. Půdorys obdélného paláce vytyčují strany 12 × 24 m.

Nápadná podobnost hradních paláců – *Kemenate* – a příčně orientovaných „westwerků“, takto kostelních věží, vede k domněnce o analogičnosti skutečného významu těchto objektů. Jejich ozvěnu lze asi spatřovat i u několika památek v českých zemích, pomyslíme-li na kostely s věžemi obdélného půdorysu v Potvorově (kde věž zanikla; Hauserová 2012; Velínský 2011), v Kyjích (Prix – Všetěčková 1993), příp. ve Vinci u Mladé Boleslavi (Hauserová 2012), nejlépe asi u sv. Jiljí v Milevsku (Hejna 1987), tedy příznačně u kostela spatřého zřejmě se sídlem Jiřího, zakladatele přilehlého kláštera.

Pro úplnost lze uvést ještě jinou variantu uvažované prostorové vazby kostelní stavby a eventuální profánní části sídla. Při výzkumu kostela Nanebevzetí Panny Marie v Bukovci

(okr. Domažlice) byl zachycen zděný základ stavby obepínající půdorys kostela z jižní strany včetně věže. V místě styku zdiv věže a neznámé jižní přístavby byl konstatován podobný charakter a skladba materiálu, rámcově podobná úroveň základové spáry (rozdíl + 15 cm ve prospěch zdiva přístavby) a zjevné dodatečné vevázání zdiva přístavby do zdiva věže (Čechura 2012). Autor výzkumu považuje základové zdivo za románské a s opatrností je interpretuje jako doklad profánní stavby – sídla – přiléhající bezprostředně k sakrální stavbě. Komunikačně mohlo být sídlo spojeno s lodí kostela vyvýšeným vstupem, který M. Čechura objevil v krátkém úseku západní zdi románské lodi. Jako případnou analogii též uvádí příklad kostela sv. Jiljí ve Švihově, k němuž rovněž z jihu přiléhá v celé délce lodi a věže obdélná přístavba datovaná na základě románských prvků. Poznávání švihovského příkladu však dosud neopustilo stránky soupisové literatury, a tak je třeba do řádného prozkoumání stavby zacházet s hypotézami o šlechtickém sídle či farářově obydlí nanejvýš obezřetně (např. Mencl 1965, 42–43).

Interpretace I

Pokus o výklad ukázek představených v minulé kapitole lze začít u posledně zmiňované kategorie Kemenate/westwerků. Rámcově srovnání základní podoby obou stavebních typů ustanovuje mezi nimi spojovací linku, nad níž je nadepsáno „hradní palác“. U vyhraněné církevního objektu, za jaký lze považovat např. biskupství v Havelbergu, jeví se tato interpretace jako neadekvátní. Pohledme však na příklady z porýnské Falce či ze Sachsendorfu. Ty byly vybrány jako zástupci nesporně hradních lokalit, a to takových, u nichž lze rozpoznat základní strukturu, jež sestává z 1) věže, někdy mohutnějších rozměrů, takže lze uvažovat o paláci, 2) ze sakrálního objektu – hradní kaple. Výše uvedené příklady vykazují značnou variabilitu prostorového vztahu těchto dvou objektů tvořících jádro hradních areálů, ale často lze konstatovat, že věž se nachází západně od sakrálního objektu. Formálně stavební pozorování vybraných hradních lokalit spolu s terminologickými indiciemi v podobě lorschského *castellum* a švédských *kastal*ů obracejí v kontextu východní části střední Evropy, v českých zemích zvláště, pozornost k jednomu charakteristickému objektu: k románskému *kostelu*.

Není zde myslím na překážku, že věže kostelů známé z českých zemí nemohly ve své drtivé většině, ne-li žádná, sloužit jako obytné, a dokonce ani to, že zdaleka ne všechny vykazují jednoznačně útočištnou funkci. Naopak je pravděpodobné, že hrály ve skutečnosti zejména symbolickou úlohu, v tomto ohledu tu samou, o které se hovoří v případě hradních bergfritů pozdějšího období (např. Schmitt 2007; pro české prostředí a s bohatým přehledem zahraničního bádání Šimůnek 2010). Románský kostel v tomto náhledu spojuje dvě stavby, věž a – řekněme – církev či snad kapli. Přítom právě věž je ve skutečnosti původně kostelem, stavbou, jež dala celku jméno. Vazba věže, symbolického i praktického profánního objektu, se sakrálním prostorem představuje (s ohledem na její trvalou přítomnost v pozdějším vývoji šlechtických sídel) jádro sídla „jedince s vyšším sociálním statutem“, jehož inspiračním zdrojem mohly být z hlediska českých zemí v kritickém období jak příklady z některých falcí, tak soudobé západoevropské hrady.

Pro náležité uchopení tohoto jevu je však třeba opustit užší časové vymezení tzv. raného středověku. Spatříme pak situace, jež těm raně středověkým v mnohém odpovídají a zpětně

přispívají k jejich interpretaci. Vazba věže a svatyně se, byť v rozvolněnějším prostorovém vztahu a v různých konfiguracích, vyskytuje v nejrůznějších časových obdobích i stupních společenských elit, na hradech i u kategorie sídel, jež jsme si zvykli označovat jako tvrze. Nakonec lze tutéž vazbu pozorovat i na novověkých zámcích.

Dále je při tomto směru úvah třeba se oprostít od představy, že by *castellum* bylo svatyní, jež by naplňovala i určité pevnostní funkce. Smysl výše uvedených příkladů a jejich výklad je právě opačný, totiž že při vyřčení slova *kostel* měli naši dávní předkové na mysli profánní stavbu v podobě věže, která byla spojena s určitou osobní autoritou a jejím sídlem. Okolnosti a další vývoj, jimiž se budu zabývat níže, však způsobily, že se tento *kostel* vyskytoval pravidelně v těsné vazbě, ba v jednom celku, se sakrální stavbou, jež později ve významu celého objektu převážila. Představa o nemožnosti existence hradů ve smyslu prostorově sevřených objektů svázaných s určitou osobní autoritou v raně středověkých českých zemích (a vůbec zřejmě v oblastech na okraji západního světa) tedy stojí za určitou revizí. Raně středověké (v tradičním českém chronologickém členění) hrady na sebe braly podobu (a jméno) románských *kostelů*, přičemž tato představa nijak neruší koncept dvorců, tedy areálů, u nichž, nebo přímo v nichž se tyto „statusové“ objekty přirozeně nacházely.

S touto hypotézou se vynořuje problematika datování kostelních staveb, tj. zejména kostelních západních věží. Její naléhavost stoupá s ochotou klášterů vznik těchto staveb do širšího časového intervalu, který není shora omezen rámcově obdobím nástupu gotického slohu a pokračuje po celé 13. století třeba i do následujícího věku. Jestliže naopak připustíme, že západní kostelní věže (vybavené prvky románského tvarosloví a např. také některými prvky pasivní obrany) představují jev, který má svůj konec nejpozději v době, kdy nastupují gotické církevní stavby (a také tzv. vrcholně středověké hrady), rozšiřujeme tím prostor pro vyřčenou hypotézu. V rámci tohoto prostoru lze pak diskutovat stáří jednotlivých objektů, přičemž je samozřejmě dobře možné, že přesahovaly svým vznikem často do hloubi 13. století. Co se týče konkrétních dat, navrhuje M. Hauserová nově datování kostela v Potvorově s obdélnou příčně orientovanou (nedochovanou) věží (westwerkem) do doby okolo 1200 (*Hauserová 2012*, 176–181), z věže kostela v Pařížově pochází dendrodatum 1100–1127 (*Klápště 2012*, 226), ze Svojšína z druhé stavební etapy věže dendrodatum 1159 (*Hauserová et al. 2011*). U obou památek posledně jmenovaných ovšem nelze obecně vyloučit sekundární užití dřevěných prvků. Žádný konkrétní argument však proti zmíněným vrocením neexistuje.

Nakonec podstatnější než dohledání přesnějšího data vzniku toho či onoho objektu je uchopení románských kostelů (a zejm. jejich západních věží) jako skupiny památek časově předcházející nástup vrcholně středověkých hradních sídel. Ze zde nadestřené kontextu pak vyplývá, že kostely sestávají ze dvou skladebných prvků, jež spatřujeme v jádru každého hradu, potažmo šlechtického sídla. Kostely jsou tedy předchůdci hradů ve smyslu vrcholně středověkého významu toho slova, popř. lze říci, že kostely jsou hrady (mladší fáze) raně středověku českých zemí. V souvislostech diskuse o charakteru českého státu (viz dále) pak ovšem každé rané datum vztahující se ke kostelu nabývá pro tuto diskusi na významu.

Výsledek pokusu o zpřesnění významového obrazu raně středověkého kostela vyvolává – už vzhledem k rámcové chronologické shodě obou jevů – potřebu vrátit se k obecně sdílené představě o počátcích šlechty.

K diskusi o společenské struktuře přemyslovského knížectví

Stavba kostela, ve smyslu, jaký vyplývá z předchozích kapitol, představuje jakési minimální naplnění modelové předlohy hradu, a vypovídá tak zřetelně o základních aspiracích jejich iniciátorů. Podoba (jejich celkové měřítko) i poloha románských kostelů mohou být ovšem východiskem pro úvahy o charakteru sociálního ukotvení držitelů těchto staveb. V této souvislosti upozorníme na jeden z rysů společenské struktury, jež naznačují některé prameny 12. století. Jedná se ojev, jenž sice je v české historiografii reflektován, ale možná není adekvátně zhodnocen.⁸

V dnes často za svědka přivolávané tzv. Nemojově donaci (*CDB I*, č. 100, s. 105–106, datace do let 1100–1107) se vyskytuje jednak údaj, že Nemoj odkazuje všechen svůj majetek (pět vesnic, svoji čeleď atd.) své manželce, dokud bude žít jako vdova. Provdá-li se, či po její smrti, měl tento majetek přejít vysehradské kapitule. *L. Jan* (např. 2009a, 463) upozornil, že zmíněných pět vesnic nemuselo představovat zdaleka celý majetek významného jedince, ale jeho menší část po oddělení synů, hypotetickém odprodeji jiných částí atd., přičemž podle obvyklé poměrné části věnných dílů se mohlo jednat asi o pětinu až čtvrtinu celku, což odmítá *J. Žemlička* (2012, 206). Ať nabídnutému výkladu přisvědčíme, nebo ne, je podstatné sledovat další osudy oněch pěti vesnic. Donace totiž byla později napadnuta, a to obsazením majetku Jarohněvem, jeho syny a bratry, Nemojovými příbuznými. Až ve druhé polovině 12. století vyhověl kníže Soběslav kapitule a definitivně jí přiřkl sporné majetky (*CDB I*, č. 288, s. 253–254).

V době po polovině 12. století směřoval Hartman z Mírkova se svými příbuznými drobné statky, jejichž původ označil „*de patrimonio meo*“. Příbuzní však později „ze zlomyslnosti“ převody popřeli (*CDB I*, č. 268, s. 237). V letech 1192–1193 došlo k násilnému odnětí *hereditatem*, které udělil plaskému klášteru Gumpold. Původcem tohoto činu byl Gumpoldův bratr Dětleb (*CDB I*, č. 344, s. 310–311), který následně klášter odškodnil jinými třemi vesnicemi a polovinou popluzí s mlýnem, jež zdědil po strýci. Roman z Týnce (*CDB II*, č. 342, s. 350–352) zemřel bez přímých dědiců a připsal své dědictví klášteru v Plasích a nikoli manželce a příbuzným, kteří si na ně následně činili nárok.

Spor o *hereditas et patrimonium* následoval také po odkazu vsi Močidlce, který dala klášteru v Plasích Anežka, vdova po Kunovi z Potvorova poté, co tento majetek vykoupila od syna svého bratra Závíše. Spor urovnával král Přemysl Otakar I. *ad commune colloquium Boemorum Prage habitum* (*CDB II*, č. 187, s. 172–174). Založení sedleckého kláštera Miroslavem a jeho ženou Gertrudou, jež by mělo spadat mezi roky 1143–1148 (*CDB I*, č. 155, s. 155–157), provázelo ustanovení, že v případě smrti Miroslavova syna bez potomků neměla být fundace narušována ze strany *cognatorum vel consanguineorum*. V zakládací listině strahovského kláštera je zachycen fundační podíl biskupa Jana (*CDB I*, č. 156, s. 157–161), který věnoval své *patrimonium* v Lochenicích a další, jež vykoupil od tamních svých *cognatis nomine Misten et filius suis et ab aliis cognatis*. Rovněž u dalšího z věnovaných *patrimonií* – „Velusii“ – je přičiněna zmínka, že jej biskup *emit a Benes, filio Marci*.

Podobnou starost o zaznamenání původu věnovaného majetku projevil pražský kanovník Zbyhněv při zakládání miniaturní kapituly na svém *patrimoniu* v Úněticích (*CDB I*, č. 124,

⁸ V této pasáži sleduji a užívám prameny, jež ve své analýze pojmů vztahujících se k formám vlastnictví přehledně sestavil *L. Jan* (2011).

s. 129–131). Jednak (případně odpůrce, jimiž mohli být tak jako v předešlých příkladech nějací *cognates*?) upozornil, že *substantia*, kterou určil pro svou fundaci, představuje přímé dědictví po rodičích, a co se týče dalších pozemků, ty odkoupil od svého bratra, což může dosvědčit Wladota a jeho syn.⁹

V podobném smyslu lze číst listinu Jindřicha Břetislava z 20. června 1196 (*CDB I*, č. 355, s. 319–321). Podle tohoto pramene *comes Milgost* daroval valdsaským mnichům k založení nového kláštera v Čechách *predium Mastowa*, jež na Milhosta přešlo *hereditario iure* a jež si vysloužil jeho otec od českého knížete. Má-li být samotný původ majetku v přímé linii od otce dostatečným důvodem k nenapadnutelnosti donace, v případě dalších věnovaných majetků (trhové místo Patcha a jiné vesnice) původce listiny ujišťuje, že byly bratřím připsány *nullo contradicente vel reclamante*.

Zmíněné prameny buď řeší již probíhající spory, nebo se snaží vyloučit budoucí majetkové konflikty, jež by mohly vzniknout na základě nejasností o původu darovaných statků. Z díkce listin lze totiž odvodit dva základní druhy či způsoby vlastnictví. Jeden druh vlastnictví se týká majetků, které jsou v listinách přímo zmiňovány a kvůli nimž listiny vůbec vznikaly, tj. aby písemně fixovaly majetky, jež jsou právě předávány, obvykle církevním institucím, popř. se stávají předmětem odkazu manželce atd. Jejich výčet je obsahem našich dokumentů, včetně pečlivého popisu – a to je nanejvýš podstatné – jakým způsobem tyto majetky zůstavitel či fundátor získal. Možností nebylo mnoho, platný byl zjevně poukaz na přímé dědictví po rodičích a s ním spojené právní ukotvení (*iure hereditario*), přičemž v případě Maštova zároveň nahlížíme, jakého původu asi mohl rodičovský majetek být: např. vysloužený od knížete. Vedle výsluhy, u níž dědické právo uznávalo zjevně, že mohla v přímé linii přecházet z otce na syna, přičemž tuto skutečnost uznával jak kníže, tak příbuzní, byla patrně druhou základní možností jak získat majetek, jenž se mohl stát předmětem další nezávislé manipulace, koupě či majetkové vyrovnání mezi sourozenci, uvažovat patrně můžeme též o osazení pustých území – kolonizaci. Takové majetky měly být imunní proti reklamacím ze strany příbuzných (*cognatis vel consanguineis*). Lze je považovat za „soukromý“ majetek držený v rámci jádrové rodiny, přičemž prameny z 12. století příznačně ukazují na přechod dědictví pouze mezi dvěma pokoleními (příkladně u Maštova, ovšem jinde nelze vyloučit, že např. Zbyhněvovi rodiče, kteří předali své statky v Únětčích synovi kanovníkovi, je měli už po svých rodičích), tedy na nevelké stáří (ve 12. století) těchto „soukromých“, nezávislých majetků.

Obavy z napadání majetků ze strany příbuzných, potřeba jasně vymezit původ majetku, a vyloučit tak nároky širokého okruhu příbuzných, jež zřejmě jinak byly pokládány za legitimní, však vedou k závěru, že vedle „soukromého“ vlastnictví drženého v rámci jádrové rodiny existoval ještě jiný druh jakéhosi sdíleného vlastnictví. Vzhledem k tomu, jak malý podíl majetků vůbec je v pramenech zmiňován, je třeba uvažovat, že tento druh vlastnictví se v daném období (11.–12. století) týkal stále ještě nezanedbatelné části nemovité držby, jež prakticky unikla přímému podchycení v psaných pramenech. Existence takové formy vlastnictví náleží k představě o společnosti organizované na principu pokrevně spjatých skupin, rodů, či snad lépe klanů. Zároveň není třeba pochybovat, že takové vlastnictví bylo svobodné ve smyslu závislosti na knížecí moci.

⁹ *CDB I*, č. 124, s. 129–131: ...*decem et VIII agri et IX, que a fratre emi in patrimonium*... Lze-li se svěřit konkrétní formulaci, snad se zde jedná o náznak, že teprve získkem od bratra (asi odkoupením) dané polnosti získaly statut patrimonium. Dále v těchto souvislostech bude ještě třeba promyslet význam raně středověkých pokladů.

Pro pokus o uchopení vnitřní struktury klanů považuji za vhodné východisko termín *familia*, jakousi základní společenskou jednotku, za níž ovšem nemůžeme spatřovat moderní tzv. jádrovou rodinu, ale širší uskupení pokrevně spjatých osob. Z nich některé v rámci konkrétní hierarchie požívaly dominantního postavení, např. ti *patres familias*, jež sv. Václav podle legendy *Crescente fide* přesvědčoval ke křesťanskému způsobu života (*FRB I*, 186), ale patrně se s nimi setkáváme prostřednictvím mnohých jiných dobových termínů označujících významné jedince. Jiné osoby naopak v rámci *familiae* nabývaly závislého (nevolného?) postavení čeledi. Nelze vyloučit, že momentální společenský status členů takového uskupení byl dán věkem, jak by mohly naznačovat některé lexikální aspekty. V tom smyslu přináší svědectví jazykověda, když ztotožňuje označení pro nedospělé děti svobodných s označením pro nevolníky – otroky (*Petráček 2003*, 178).¹⁰ Nakonec kodifikace nástupnických řádů v „klanu“ Přemyslovců se rovněž odvíjely od věkových relací. Co je dále na *familiae* či klanech podstatné: aktuální mocenská pozice, autorita atd. se nezakládaly na stavovskvy pojištěném šlechtictví, ale závisela na momentální fyzické početnosti, četnosti příbuzenských a spojeneckých vazeb, schopnosti utvářet aliance atd. Je přitom pravděpodobné, že síla některých klanů se udržovala dlouhodobě (Vršovci). V tomto smyslu je asi možné nahlížet strukturu raně středověké společnosti. Členila se do jednotlivých *familia (-rum)*, jež se na pokrevním principu mohly spojovat do nadřazených celků, řekněme klanů.

Je pochopitelné, že výjimečné postavení, jehož se v určitých obdobích někteří jedinci domohli, bylo předmětem pokusů o zajištění jeho přechodu na nejbližší potomky (viz opět dění mezi Přemyslovci). V této souvislosti je třeba poznamenat, že ono výjimečné postavení bylo prostředkováno, a v tom je zásadní význam „raného“ státu, osobou knížete. Možnost pobytu v záři knížecí moci se všemi sakrálními a symbolickými aspekty, ať v úřední funkci, ve vojsku atd., byla tím zásadním momentem, který absentoval ve starším, nestátním, klanovém prostředí. V tomto světle by příběh (jistě nejen českého) raného středověku (doby knížecí) netkvěl v emancipaci knížecích úředníků a družinníků z knížecí moci za pomoci „legálních“ (výsluhy) či „nelegálních“ („privatizace“, úchvaty) prostředků, ale v emancipaci jedinců z klanového prostředí, v založení vlastních rodových linií na „vertikálním“ dědičném principu, oddělených od horizontálních pokrevních/příbuzenských uskupení – klanů. Je třeba zároveň předpokládat, že do knížecích „státních“ služeb vstupovali přední členové soudobých klanů a *familia(-rum)*, a nelze si představovat, že by knížata angažovala zástupy nevolných lidí. Ti byli součástí svých klanů, tvořili jejich zázemí a byli by stěží uvolňováni pro knížecí potřeby. Součástí personálního zázemí knížecího klanu mohli tvořit vlastní jeho členové; co se týče vojenské složky, je v tomto světle pochopitelnější angažmá bojovníků cizího původu a zvažít je ještě třeba různé aspekty obchodu s otroky.

V úvaze o emancipaci jedinců a jednotlivých rodin z klanů bylo poukázáno na význam kontaktů s knížecím prostředím. Lze si tak představit i situaci, kdy se v rámci daného příbuzenského celku určité významné postavení, např. dvorský úřad, dědil po několik generací z otce na syna, a tak se i v rámci klanu dostalo dané rodině předního postavení dědičně. Taková rodina mohla strhnout významnou část klanové autority na sebe, a v podstatě tak „zevnitř“ proměnit klanovou strukturu do podoby „moderního“ šlechtického rodu. Podstatným impulsem, jehož kvantifikace je pro nás navždy podvázána mírou dochování písemných pramenů i disproporcemi při jejich vzniku, muselo být přidělování majetkových výsluh

¹⁰ Srov. výraz pro dítě ve slovinštině: otrok.

ze strany knížete, a to do soukromého-rodového, ba snad lze říci rodinného dědičného vlastnictví. To umožnilo vznik nezávislých mocenských individualit vytržených z klanového prostředí, jež nepochybně udržovaly svému knížecímu dobrodinci věrnost, a kníže zároveň neměl zájem svobodnou dědičnou držbu za normálních okolností jakkoli zpochybňovat: znamenalo by to ztrátu spojenců. V některých případech lze pozorovat značný geografický rozptyl majetků osob vystupujících v písemných pramenech. Domnívám se, že se v tomto případě jedná právě o zmiňované oddělené, již „neklanové“ majetky, jež mohly pocházet z výsluh, popř. jednotlivých zakupů či kolonizačních podniků. Je proto pochopitelné, že takové majetky nevytvářely souvislé domény. Z příkladu donace biskupa Jana v Lochenicích (CDB I, č. 156, s. 160) lze naopak vytušit, že příbuzenská společenstva sídlila v určitém společném prostoru.

Jak se zbavit příbuzných

Úvahy nad pojmy *familia* či klan i úvahy o různých formách vlastnictví či spíše o alternativách celého komplexu problematiky dědičného práva působí dnes v české historiografii nepatříčně. Taková situace však nepanovala vždy. Připomeňme zde, mj. i za účelem ospravedlnění výše vyslovených hypotéz, jedno zašlé téma, o němž se v české, snad možno říci i středoevropské historiografii, kdysi debatovalo. Vysloví-li se dnes pojem zádruha, v odpověď se ozve poukaz přinejmenším na beznadějnou zastaralost, spíše však na celkovou pomýlenost tohoto „pseudohistorického“ problému. Přesto věřím, že problém sám a diskuse o něm stojí za připomínku. Výhodou je, že se v této archeologii historie můžeme světit vedení osobě nad jiné důvěryhodné, *Josefu Pekařovi (1900)*, jemuž byla podnětem k obsáhlému rozboru celé otázky neméně záslužná monografická práce *K. Kadlece (1898)*. Pekař rozdělil svůj článek na dvě části, v první bilancuje bohatou literaturu o zádruze před vydáním Kadlecovy knihy, ve druhé se věnuje kritice knihy samotné. Obě části jsou trvalým příkladem odborné recenze, či spíše samostatné kritické stati nejvyšších kvalit. Hned na prvních řádcích Pekařova textu nalezneme jeden z důvodů, jenž patrně zapříčinil, že je-li vůbec zádružná látka v povědomí některých historiků, pak pouze jako příklad z dějin slepých uliček bádání: „pátráme-li po dějinách staroslovanského zřízení zádružného v historické literatuře tohoto století (tj. 19. století), hledáme-li zřídla a první stopy známosti jeho, stane se brzo u *Rukopisu Zelenohorského*“ (*Pekař 1900*, 243). Rozumí se samo sebou, že tento poznatek sám postačí, a třeba uznat, že z pochopitelných důvodů, k trvalé stigmatizaci tématu jako celku. Přesto z pozdější historické debaty zcela nevypadlo. Po bibliografické stránce vyčerpávající pasáž zádruze věnoval *Václav Novotný (1912, 490–492)*. *Josef Rauscher (1922)* se ve své práci o dědičném právu zádruhou přímo nezabývá (což vyplývá, jak uvidíme, z logiky věci), ale dílo Kadlece i názavnou diskusi hojně využívá a cituje.

Téma zádruchy není pouze nějakým obskurním zákoutím právní historie, ale v širším pojetí se dotýká společenské struktury, přičemž úzce souvisí s představou archaického kolektivního vlastnictví, způsobu hospodaření atd. Jako takové nemohlo uniknout pozornosti vědeckého výkladu založeného na nenávisti coby hybné síle dějin. *František Graus (1953, 7–39)* v tomto smyslu pojednal dílo všech „měšťáckých“ historiků a následně se jako jednomu z důležitých témat své práce věnoval otázce rodové společnosti a jejích přežitků ve středověkých Čechách (*Graus 1953, 136–157*). Rodová společnost představuje v Grausově

pojetí společnost beztřídní, v níž existuje společné vlastnictví půdy a tzv. občina. V tomto širokém rámci se Graus dotýká zádruchy jen letmo (*Graus 1953*, 149–150), v podstatě jako malé podmnožiny svého studia, a spíše jako ukázkou sice částečně „pokrokového“ přístupu, ale zároveň jako příklad „naprosto nesprávného“ celkového „vývojového zařazení“. Zde reaguje na Kadlecovo ztotožnění zádruchy s rodinným nedílem a dlužno poznamenat, že ač v náznaku cítí potřebu se Kadlece na jiném místě zastat proti „hlavnímu ideologovi kontrarevoluce“ Pekařovi (*F. Graus 1953*, 26, zde odkazuje na výrok J. Pachty), který „potutelně nadhazoval různé možnosti ... jež mají ... vzbudit dojem jako by společné vlastnictví půdy vůbec nikdy neexistovalo“ (*Graus 1953*, 26), odmítá Kadlecovo stanovisko (tj. zádruha = nedíl) s podobnými argumenty, jaké rozpracoval už J. Pekař ve zmíněné studii. V celkovém vyznění své práce se F. Graus dobral pro 10.–12. století několika stop tzv. rodové společnosti (vicinát, krevní msty, zmínky o společných polích atd.), ale v úhrnu v těchto dokladech spatřuje pouze zbytky rodové společnosti, a to ve formě nikoli rodových, nýbrž tzv. sousedských občin: česká společnost byla v 10.–12. století již plně „třídní“. Tyto závěry zde neuvádím pouze jako připomínku dalšího příspěvku do diskuse o zádruze, ale hlavně proto, že Graus takto pevně ustanovil závazná východiska výkladu (jistě je možno diskutovat, zda je zprostředkovala pouze jedna práce jednoho autora) a že jeho kniha rozhodně nepůsobí jako pozvání do rozpravy.

Je těžko dnes soudit, zda vědomí o jisté dokonavosti poznání či spíše obavy z následků vyslovení případných pochyb zavedly *de facto* diskusi o strukturách raně středověké společnosti na dlouhá desetiletí do jednosměrné (či snad slepé?) uličky. *Rostislav Nový (1972)* sepsal zhruba v poločase tohoto období monografii postrádající již „revolučního zápalu“ Grausovy rané práce a díla starších autorů včetně Kadlece, Rauschera, Vacka, Vaněčka aj. recipuje věcným způsobem. V rámci analýzy společenské struktury rozebírá otázku „feudalizace svobodných občanů“ (*Nový 1972*, 48–63). Zde pracuje s pojmy „dědici (heredes) spjatí navzájem pokrevními svazky“ (*Nový 1972*, 49) či „pokrevně pospolitý svazek, který postupně zanikal jako čím dál tím méně adekvátní forma společenské organizace“ (*Nový 1972*, 50) jako s daností a výchozím bodem pro studium procesu „feudalizace“. Toto povědomí o existenci jakési starší formy společenské organizace se však ani u Nového nijak nepromítlo do jeho pojednání geneze „feudálního pozemkového vlastnictví“ (*Nový 1972*, 105).¹¹

Lze se domýšlet, že po obnově svobodného prostředí po r. 1989 nepatřila tato problematika a v ní zvláště otázky, které by se snad blížily tématu kolektivního vlastnictví, právě k nejpálčivějším, a už vůbec ne nejpopulárnějším. Jako čestnou výjimku můžeme zmínit opomíjenou práci *P. Charváta (1992)*, která obrací pozornost k velkým příbuzenským společenstvím. Ve shrnující práci *J. Žemličky (1997, 11)* sice najdeme vyváženou, ale velice stručnou pasáž reflektující otázku rozpadu velkých příbuzenských komunit na užší rodiny a též otázku nedílu, včetně bibliografické poznámky o zádruze. Shora vzpomenutá nedávná diskuse o charakteru raně středověkého státu však setrvala v rámci souboje dvou názorů, totiž že šlechta a její pozemkový majetek vzaly původ tak či onak od knížete, nebo že existovaly od „pradávná“. Jako poslední známka, že téma není zcela zapomenuto, lze upozornit

¹¹ V souvislosti s textem R. Nového z roku 1972 – jistě se jedná o příklad *pars pro toto* – dlužno poznamenat, že s přibývajícím věkem pravděpodobně bude čelit alespoň v některých pasážích nebezpečí v podobě ztráty srozumitelnosti.

na recenzi *R. Novotného (2011)*, odkud cituji postřeh: „V souvislosti s erbovním znamením střely se nutně vkrádá otázka, zdali jeho rozšíření nesouvisí s prvotní ‚klanovou‘ strukturou světské elity. O jejím přerodu do pozdně středověké šlechty, která je již strukturovaná výrazně na principu blízké příbuznosti, víme bohužel velmi málo. Nemůže však být právě společné erbovní znamení reziduem tohoto původního stavu? Nabízela by se potom i přirozená interpretace předheraldických znamení na náhrobních kamenech v Radomyšli, které se nacházejí u běžných pohřbů, a nezdá se tak, že by patřily samotným velmožům. Pokud bychom šlechtický rod chápali v širším klanovém pojetí, můžeme znamení na kamenech vesnického radomyšlského pohřebiště jako projev sociální distinkce osob, které patřily do velmožské družiny (či chceme-li klanu nebo rodu – jednotlivé pojmy vystihují vždy jen část reality)“ (*Novotný 2011*, 171). Autor recenze uzavírá, že se při těchto úvahách pohybujeme již na poli hypotéz. Jak by ne, vždyť téma leželo prakticky ladem alespoň od předválečných prací Vaněčkových.

Přesto stojí za pokus přeskocit v čase zpět více než jedno století a přiblížit, o co vlastně ve sporu o tzv. zádruhu šlo. *Karel Kadlec (1898, 10)* přebírá v úvodu Jirečkovu definici z r. 1863: „spolek osob, jež jsou svazkem příbuzenstva spojeny, společný statek mají a pod starostou voleným žijíce do spolku pracují a společně chlebí“. Tuto výchozí formulaci rozvíjí obdivuhodným množstvím podrobností týkajících se vnitřního uspořádání zádruh, jejich velikosti, krajových odlišností, terminologie, způsobů volby či nástupu stařešiny, otázky nemovitého vlastnictví, možností zcizení či dělení zádruhu, tj. faktického zániku atd. Své bohaté informace čerpá, a to je kamenem úrazu, z jihoslovanských občanských zákoníků, jež vznikaly v průběhu 19. století a pojímaly do sebe ustanovení o zádruzných společenstvích. Pojem zádruha je přitom jen jedním z mnoha místních termínů. Poprvé se vyskytl ve slovníku Vuka Karadžiče a první z občanských zákoníků, který jej uvádí, je zákoník srbský z r. 1844 (*Kadlec 1898, 12–13*), odtud přešel do zákoníků chorvatských. Z nich a z bohaté dobové literatury pramení Kadlecovo detailní poznání zádruhu, jak ji zastihlo 19. století, přičemž zároveň pozoruje rychlý úbytek této formy lidského společenství. Kadlec při výkladu postupuje z chronologického hlediska tak, že předestřel nejprve důkladně poznanou situaci v jeho době takřka aktuální a poté teprve pátrá ve starších právních pramenech, s důrazem na středověké památky, po stopách příbuzenských struktur téhož typu v dávné minulosti. Tak postihuje prostředí jihoslovanské, poté ruské. Kapitoly o české i polské „zádruze“ nazval Kadlec rovnou „rodinný nedíl v právu polském“ resp. „v právu českém“ (*Kadlec 1898, 73–126*) a probral v nich značné množství písemných pramenů vesměs mladšího středověkého původu, které bychom vskutku dodnes považovali za ukázky nedílného uspořádání rodin. Přitom Kadlec (ke škodě věci) zádruhu a rodinný nedíl jednoznačně považuje za navzájem si rovné jevy. Souhrnně Kadlecovo stanovisko vystihuje pasáž na str. 129: „... u všech Slovanů pozorujeme, že v té době, kdy vstoupili na jeviště historie, žili všichni bez výjimky v širších svazcích příbuzenských než je nynější rodina. Někteří nazývají svazky ty rodem, jiní zádruhou. Název první nepovažujeme za případný, poněvadž, jak výše jsme ukázali, u některých Slovanů, jmenovitě u Čechů a Poláků, nebyl svazek, o němž mluvíme tak široký, jako u Jihoslovanů a částečně i u Rusů. A poněvadž slovem rod předstávujeme si celé široce rozvětvené příbuzenstvo, nehodí se termín tento dobře na svazky užší. Co se týče názvu zádruha, jest sice pojmenování toto vhodné, avšak jest to jen místní výraz jihoslovanský, právě tak, jako jest místním českým, litevským a polským termínem nedílní bratří a jako jest ruským výrazem velická rodina atd.“

Podíváme-li se nyní blíže na obsah Pekařova příspěvku ke sporu o zádruhu (*Pekař 1900*), seznáme, že není zcela přesné odkazovat se na tohoto historika, chceme-li nalézt autoritu, o níž lze opřít definitivní odmítnutí zádruchy, byť první odstavce jeho textu zdají se tomu nasvědčovat. Seznáme dokonce, že v souladu s „třídním“ odsudkem se F. Graus musel vůči Pekařovi vymezit i po věcné stránce, což ho přivedlo ke zcela krivému „obvinění“, když tvrdil, že Pekař chtěl „vzbudit dojem jako by společné vlastnictví půdy vůbec nikdy neexistovalo“ (*Graus 1953*, 26). Pekař předně odmítá metodologický přístup Kadlecův, jenž je založen na automatickém předpokladu, že jihoslovanská zádruha 19. století představuje víceméně věrný obraz společenského ústrojí „slovanského pravěku“. Z tohoto předpokladu Kadlec vycházel v případě jihoslovanského, ruského i středoevropského prostředí, ale pramenný materiál, který by měl svědčit pro existenci zádruchy v jednotlivých slovanských oblastech ve středověku, J. Pekař snadno vyvrací (*Pekař 1900*, 254–256). V pasáži o českých pramenech Pekař odhaluje další podstatný problém, a to nemožnost Kadlecova závěru o totožnosti zádruchy a rodinného nedílu. Všimá si neúspěšného Kadlecova hledání českého ekvivalentu jihoslovanského zádružného domačina, tedy voleného či jinak delegovaného „náčelníka“ zádružného společenství, a dovozuje, že v českých pramenných dokladech pocházejících převážně z 13.–15. století, jež snáší Kadlec, se jedná o případy skutečně rodinného nedílu, které však „podstatný tvar zřízení zádružného“ postrádají (absentuje „domačín“, povětšinou se jedná o „obyčejnou“ rodinu, nikoli širší, každý k dědictví oprávněný člen rodiny má svůj díl ideální, což v zádruze není možno atd.: *Pekař 1900*, 257, 258). Přesto, v pasáži týkající se shrnující Kadlecovy kapitoly „Rodinný nedíl (zádruha) jest základní prvek slovanského ústroje“ se Pekař ukazuje menším skeptikem, než bychom na základě dosud řečeného očekávali. Vytýká Kadlecovi, že při hledání důkazů o zádruze učinil mnohem méně, než učinit mohl, že se málo nechal inspirovat starší literaturou, která „ukázala tolik cest, že by autor ‚zádruhou‘ minulosti speciálně se obírající měl mnoho vděčné a (jsem přesvědčen) k cíli vedoucí látky“. Tím více Pekař lituje nedokonalosti Kadlecovy práce, že zádruhu „Kadlec nemá za nějakou zvláštnost staroslovanskou, že ví a výslovně praví (Kadlec), že zřízení to bylo známo i jiným národům“. To naznačil též např. J. Lippert (*Pekař 1900*, 259), ale v českém prostředí šlo jistě o záslužný rozchod s relikty romantického národovectví. Pekař bezpečně rozpoznal, že středověké prameny jihoslovanské dokládají ve skutečnosti nikoli zádruhu (jakou zachytily zákoníky v 19. století), nýbrž to, co známe pod pojmem rodinný nedíl. Chce-li pak Kadlec dokládat zádruhu ve středověkých Čechách srovnáním se středověkými poměry jihoslovanskými, dokládá vlastně opačně existenci v principu téhož rodinného nedílu, jaký podávají české prameny, v prostředí středověkém jihoslovanském (*Pekař 1900*, 263). Zdálo by se, že narážíme na další jednoznačný důvod, proč jihoslovanské zádruze vykazat sice pevné místo v historii, ale v historii nadočekávání mladé, snad teprve období 19. století, a přijmout všechny důsledky, které to znamená pro „slovanský dávnověk“. Pekař nicméně u toho nezůstává a v základních rysech na dalších stranách své statě přináší materiál, jehož opomíjení vytyká Kadlecovi (i jiným, např. Peiske-roví). Ke svému (tj. vlastně Kadlecovu – viz výše) cíli přispívá výtahem ze základní příručky německých právních dějin (*Schröder 1889*) a uzavírá: „Zde máme tedy všechno: pragermánskou zádruhu, středověký germánský rodinný nedíl u šlechty, a co více: zde najdeme již vyložený vývoj od původní ‚Hauscommunio‘ (tj. zádruchy, F. L.) k nedílu a odtud až k modernímu fideikomissu“ (*Pekař 1900*, 265). Pekař ovšem nechce tvrdit, že „není mezi německým a českým právem vůbec rozdílu“, a nechce ani uvedeným srovnáním rozdíly

hledat, ale spokojuje se s „podobností institucí, o něž jde, v hlavních liniích“ (*ibid.*). To je překvapivý závěr autora, na něž se ponejvíce odkazuje jako na autoritu, jež zádruhu vyvrátila. V Pekařově textu však najdeme i opatrnější formulace, jež bychom mohli užít za jisté minimální východisko: zádruhu (poznanou u Jihoslovánů v 19. století a u Rusů v 18.–19. století) „nemáme právo přenášet v ‚pevné vědecké doktríně‘ do slovanského pravěku: tam můžeme jen tušit ‚širší svazky příbuzenské‘, jež však atributy svými mohly se podstatně lišit od zádruhu“ (Pekař 1900, 262).

Smyslem tohoto exkurzu bylo podpořit hypotézy uvedené v předchozí kapitole, tj. podpořit v českém raném středověku existenci jistě ne zádruhu vykreslené dle srovnání se situací 19. století, ale obecně řečeno „širších svazků příbuzenských“ (tj. „klanů“, o nichž je výše řeč). Ani více než sto let poté, co Pekař vyslovil desideratum důkladné reflexe a srovnání se stopami v germánském (německém) právu, k němuž se přičinil krátkým výtahem, takové srovnání nemáme k dispozici, a tak je zahájení diskuse o významu „širších svazků příbuzenských“ alespoň v rovině majetkoprávní nanejvýš obtížné. Kdo by však možnost srovnání germánského prostředí se slovanským rovnou odmítal, musel by vysvětlit, v čem spočívá základní kulturně antropologická odlišnost Germánů a Slovanů. I další argumenty spadají do kategorie nepřímých důkazů: rodinný nedíl je spolehlivě doložen i v českém středověkém prostředí. Pekař na základě svého stručného srovnání s výtahem z německého práva předkládá pracovní závěr o vývoji pragermánské „zádruhu“ (uvozovky Josef Pekař) směrem k nedílu rodinnému u šlechty atd. Mohl být vývoj v české společnosti jiný? Můžeme předpokládat, že před rodinným nedílem, což je instituce v principu z oboru dědického práva, panovaly v českých zemích poměry, jaké by se daly ztotožnit s užší rodinnou a dědickým právem založeným v zásadě na právu římském? Připomeňme zde Kadlecův postřeh: „Kde totiž žili příbuzní v zádruze, tam úmrtím stařešiny nevznikala otázka dědického práva. Jméni náleželo, tak jako dříve, celému svazku. Měnil se pouze stařešina, nic jiného. O dědickém právu nemohlo vlastně býti řeči.“ (Kadlec 1898, 42). Odmyslíme-li si „závadné“ slovo zádruha a přihlídneme k závěru toho výroku, nabízí se srovnání se svědectvím písemných pramenů. V nich také dlouho není žádná „řeč o dědickém právu“, jehož nejstaršími náznaky jsou teprve zmínky, které jsem uvedl v předchozí kapitole. Podstatnou jejich složkou je shodou okolností právě předběžné nebo dodatečné odmítání „dědických“ (K. Kadlec by napsal zádružných) nároků ze strany „příbuzných“. A zároveň se časově jedná o období, kdy se naši nejstarší Vítkové, jež považujeme za reprezentanty rané šlechty, odebírají do svých Prčic¹², popř. se po nich začínají psát.

Vedle připomínky dávné diskuse o tzv. zádruze stojí za zmínku, že před sedmdesáti lety vyslovil V. Chaloupecký (1946) v recenzi na práci J. Slavíka myšlenku, že v „době družinné vlastně skoro každý člověk náležel k čeládce“. Z některých formulací V. Vaněčka (1926, 7) lze soudit, že uvažoval podobným směrem, když osoby označované jako *heredes* považoval za členy rodinného nedílu (do poč. 12. století). Chaloupeckého teze se nápadně blíží závěrům stěžejní studie K. Bosla (1975, 413: „Mit Ausnahme der Herrenschaft gab es also ausserhalb der *Familias* keine Menschen, ja konnten keine existieren, es sei denn, sie waren Aussenseiter, vogelfrei, schutzlos, denn die *Familias* waren die Schutzverbände

¹² K. Kadlec (1898, 18) uvádí pro jihoslovanské prostředí, že existují situace, kdy má člen zádruhu vlastní (soukromý/nezádružný) osobní majetek, může jím být např. věno ženy, kterou zádruha vyvádá. Mezi jinými termíny se tento osobní majetek nazývá *prčija*.

und Leistungsgruppen schlechthin“). Ve stejné době vydal na příbuzné téma podnětnou monografii *J. Heers (1974)*. A v recenzi na tuto práci *R. Wheaton (1977)* přijal Heersovu myšlenku, jež zřejmě osvětluje důvody, proč od určité doby v českém bádání daný směr uvažování absentuje: sociální vazby ve středověké Evropě je třeba podle Heerse (*Wheatona ad.*) analyzovat z pohledu malých skupin, v nichž lidé žili. Konstrukty „třídy“ a „třídního boje“ – mj. svého času intenzivně rozvíjené tolik obdivovanou školou *Annales (Heers 2006, 68)* – jsou pro medievistu zavádějící.

Interpretace II

Český raný středověk, přesněji počáteční období existence přemyslovského státu, se ve výše naznačených souvislostech jeví jako doba rozpadu klanových příbuzenských struktur, popř. jako období jejich proměny ve smyslu nahrazování heterarchických struktur hierarchickými. Jestliže se někdy o věžích – bergfritech – hradů tzv. vrcholného středověku hovoří jako o statusových symbolech, symbolech moci, vlády nad krajinou, lze ve stejných intencích uvažovat i o raně středověkých kostelech, kde kostelem je vlastně věž a architektonický celek je třeba vnímat v jeho „hradních“ významech. Spatřujeme-li tedy obecně počátek budování románských tzv. „vlastnických“ kostelů kdesi ve 12. století, jsou sociální souvislosti tohoto jevu nápadné. Právě v této době se dle indicií, jež poskytují některé citované písemné prameny, objevují jedinci, rodiny či rody disponující v přímé dědičné posloupnosti skutečně „soukromým“ vztahem k určitým pozemkům. Tento vztah mohl být vyjádřen či pojištěn (popř. spoluutvářen) stavbou, kterou dnes nazýváme kostelem. Není třeba zdůrazňovat, že se s dobovým vnímáním může dnešní náhled dalekosáhle míjet. Aplikujeme-li však v dnešní historiografii na vznik vrcholně středověkých hradů interpretační vzorec založený na určitých historických souvislostech, je třeba upozornit, že dané souvislosti se dají z pramenů vyčíst pro období dřívější.

Jak podoba, tak poloha románských kostelů jsou přirozeně zdrojem vážných pochyb o patřičnosti zde nabízené interpretace. Loď kostela nepůsobí jako hradní kaple, hmotové poměry jsou oproti situacím v hradních lokalitách obrácené ve smyslu atrofie věže a hypertrofie sakrálního prostoru. Poloha kostelů také neodpovídá představám o hradním sídle. U mnoha románských kostelů sice bývá konstatována do určité míry dominantní poloha v rámci geomorfologie daného sídelního prostoru, neopouští jej však tak radikálně, jak tomu bývá u vrcholně středověkých hradů. Dnes tvoří románské kostely často jádro žijících intravilánů, jejichž poloha ovšem nemusí raně středověké situaci plně odpovídat.¹³ I v tomto bodě poskytují možné vysvětlení náležitý výklad charakteru společenského uspořádání.

Na prvním místě nepochybně připadneme na čistě ekonomické důvody: majetky, jimiž disponovala raná šlechta, byly dosud omezené. Lze dovodit, že ekonomický výkon panství postačoval na stavbu menšího rozsahu, navíc bezprostředně spjatou s hospodářským záze-
mím, podobně, jako tomu bylo u pozdějších tvrzí.

Ekonomické hledisko ve výkladu kostelů, ať jako čistě sakrálních součástí sídel počínajících šlechtických rodin, nebo ve zde navrhovaném hradním kontextu (o tom, že tak či onak

¹³ Případy, jež se vymykají těmto „pravidlům“, tj. kostely stojící ve vyhraněných terénních polohách, spíše podporují jejich hradní interpretaci.

souvisejí se sídly rané šlechty, se celkem nepochybuje), je snad možné rozšířit o další aspekty. Rozpad klanových struktur, který považují za rozhodující posun společenské struktury a jehož projevem by měl být i nástup hradů, si nelze představovat jako postupný odchod jednotlivých osob. Vyvázal-li se někdo z příbuzenské sítě díky nabytí odděleného pozemkového vlastnictví některým z výše uvedených způsobů, je třeba předpokládat, že se jednalo o jedince disponujícího jakožto hlava *familiae* určitým počtem závislé čeledi, zřejmě stále v různém stupni příbuzenství. Vztahy v takovém uskupení nebyly rovny vztahům pán – poddaný. O dosavadní absenci kategorie poddaných a o jejím předpokládaném postupném nárůstu během závěru 12. století a v počátku 13. století uvažuje vzhledem k úbytku dokladů nevolníků (a svobodných) v českých pramenech T. Petráček (2003, 162–167). V rámci *familiae* musíme předpokládat daleko užší – „famiální“ – vztahy, a tomu může odpovídat i lokalizace sídla „otce rodiny“ v jádru sídelního areálu osazeného čeledí.¹⁴ Autorita hlavy rodiny, jež aspirovala na dědičnost své vůdčí role, také mohla spočívat ve schopnosti zajistit pastorační ostatních členů *familiae*. To je možná klíč k odpovědi na úvodem vznesenou otázku po vlastní funkci románských kostelů, přesněji jejich lodí. Na jednu stranu tvořily podobně jako pozdější hradní kaple bezprostřední součást sídla, musely však pojmout větší počet členů *familiae*, pro něž vlastně fungovaly jako farní kostely.

Ještě jeden aspekt může vést k lepšímu osvětlení podoby a (relativně nevyhraněné) polohy románských kostelů. Mladší, vrcholně středověké hrady byly mj. sídly vrchnostenské správy a ta vykonávala nad svými poddanými jurisdikci. Ve společnosti organizované na principu *familiae* lze předpokládat také jednoznačnou distribuci autority a její výkon, ale nikoli výkon „spravedlnosti“. Tak také kostelní věže nejsou symbolickým sídlem jurisdikční moci, ale autority, jíž disponuje hlava rodiny nad svou čeledí. Takový druh autority nelze na rozdíl od teoreticky neosobního výkonu spravedlnosti delegovat na nějakého úředního zástupce (a uchýlit se na vzdálený hrad), ale je třeba jí zajišťovat trvalou fyzickou přítomností.

V rámci diskuse takto pojatého výkladu souvislosti vzniku románských kostelů je třeba zvažovat odlišná řešení. Pozoruhodnou situaci zpřístupnila aktuální studie o kostele Nanebevzetí P. Marie v Obděnicích na Sedlčansku. Počátky kostela ani lokality nejsou přesně zachyceny, první věrohodná zmínka, již lze ztotožnit s daným místem, pochází z r. 1219 (*Kypta – Nachtmannová – Veselý 2013*, 5; *CDB II*, č. 188, s. 174–175). Tehdy se na listině vydané v Kníně pro milevský klášter objevili ve svědečné řadě mj. Martin z Obděnic a Obiden z Petrovic (obec ležící ca 2 km západně od Obděnic). V jádru Obděnic stojí románský kostel s celistvě dochovanou lodí a západní věží. První písemná zmínka o kostelu pochází až z r. 1359, kdy slyšíme o zdejších faráři Hynkovi (*Kypta – Nachtmannová – Veselý 2013*, 17). O vsi Obděnicích se od r. 1219 vyskytuje další zmínka teprve v „predikátu“ Hynkova otce Přibíka z Obděnic v r. 1333. Farář Hynek spravoval kostel do r. 1369, kdy byl nastolen jeho nástupce. V příslušné konfirmaci jsou uvedeny osoby požívající patronátní práva k obděnickému kostelu. Zde čteme jména Přibíka a Mrakeše z Obděnic, které můžeme považovat za bratry minulého faráře Hynka, dále Ješka, Rynarda, Přibíka, Zdeňka, Petra a Rynarta z Obděnic. Výčet patronů pokračuje osobami identifikujícími se s místy v blízkém okolí, Zdeňkem a Jarošem z Kuní, Markvartem z Ješetic, Přibíkem z Těchařovic, Bohuňkem ze Životic, Zdeňkem a Hynkem ze Rtišovic a Přibíkem, farářem v Počepicích. K tomu autoři studie připisují (*Kypta – Nachtmannová – Veselý 2013*, 17): „Podíl na kostelním podacím může naznačovat příbuzenství jednotlivých patronů, mohl však vzniknout i prodejem části majetku, k němuž se podací vázalo. Protože místo faráře bylo velmi často prostředkem k zajištění obživu pro mladší syny, stávalo se žádanou součástí dědictví či majetku jako takového a samozřejmě i častým předmětem sporů. V Obděnicích sloužilo beneficium k zajištění mladšího syna v případě

¹⁴ Archeologii lze teoreticky klást doplňkovou otázku, zda takový areál vlastně celý nebyl jedním dvorcem, nebo šlo o útvary, jež bychom mohli označit za vesnice.

Hynka, jiný příbuzný obděnické rodiny, také Příbík, držel sice část místního podacího, sám ale získal prebendu v blízkých Počepicích. “Vidíme zde poměrně početnou skupinu příbuzensky zřejmě nějakým způsobem propojených jedinců, nejspíše svobodných, kterým je společný vztah k Obděnicím jako pravděpodobně k sídelní lokalitě a zároveň k tamnímu kostelu. Uvažujeme-li, že za každým ze jmenovaných stojí jedna usedlost a každý reprezentuje jednu domácnost – hospodářskou jednotku, obnášející krom hospodáře a jeho blízkých také nějakou čeleď, získáváme možná podstatnou část obrazu tehdejších Obděnic. Takový stav by ovšem obsahoval rysy zachytitelné už v daleko starším období, připomeneme-li si situaci v Lochenicích a donaci biskupa Jana, nebo třeba příběh o ženě z Běstviny, jejíž bratr byl v tamním kostele farářem. Je tak na místě otázka, zda v Obděnicích 14. století nenarážíme na náznak staré příbuzenské skupiny, v intencích předchozího výkladu tedy klanu, jenž sdílí nejen sídelní prostor, ale podílí se též na jeho sakrální výstavbě. V protikladu ke smyslu předchozích závěrů o kostele coby dokladu vstupu individuální dědičné autority do archaického příbuzenského světa, zde by kostel mohl figurovat jako do určité míry kolektivní prvek zajišťující funkce společného sakrálního ohniska a v nějaké obměně snad i – vzhledem k existenci západní věže kostela – symbolického vyjádření vztahu k danému území.

Nicméně i v řešeném případě se jako neméně přijatelný výklad jeví, že obděnický kostel je reprezentantem rodového sídla ve smyslu šlechtického hradu, jehož zakladatelem by pak byl nějaký předek Martina z Obděnic a Obidena z Petrovic známých z listiny z r. 1219. Srozumitelnými okolnostmi by v tomto případě byl rozpad okolní královské lovecké domény, jenž patrně předcházel majetkovým posunům odrážejícím se v listině z r. 1219, a kolonizace zdejšího relativně nehostinného kraje (*Kypta – Nachtmannová – Veselý 2013, 5*): jedním z jeho účastníků mohl být právě zakladatel kostela (a obděnického rodu). Z důvodů, o nichž se můžeme pouze dohadovat (ekonomické, neúspěch rodové strategie), však v případě rodu z Obděnic nedošlo k dalšímu rozvoji a stavbě mladšího (hradního) sídla, ale naopak k retardaci, jejímž obrazem je stav zachycený ve 14. století, kdy zastihujeme zřejmě členy rozrodu a uživatele rodového nedílu, kteří si sice udrželi původní rodovou lokalitu, ale nikdy nepřesáhli její omezený horizont. Takový vývoj ostatně může být modelovým příkladem pro celou širší oblast Sedlčanska, Benešovska a Podblanicka, jež poskytovala slabé ekonomické zázemí jednak vzhledem ke své zemědělské marginalitě, jednak s tím nepochybně související absencí urbanizace a navazujících jevů.

Jeden z diskusních závěrů tohoto článku směřuje k výkladu raného šlechtictví jako jevu, který je ve vzájemném souladu se zájmy panovníkovými. Za panovníka zde mám obecně přemyslovskou dynastii, uvnitř níž probíhal v 11.–12. století zápas různých linií o trvalé uchopení moci a současně o vymanění se z postavení „primus inter pares“ a jeho povýšení do královského majestátu. Obě koruny, Vratislavova i Vladislavova, v tomto smyslu představují jakési vrcholy vývoje, který však v obou případech ještě byl zvrtný. Panovníctví tohoto nového typu muselo vycházet z určitých opor, kterými však nemohla být stará příbuzenská společenství – klany, s nimiž se Přemyslovci po celé období potýkali a z jejichž prostředí patrně sami vycházeli. Naopak, tyto opory musely stát pokud možno mimo starou „klanovou strukturu“ a musely být na ní nezávislé zejména mocensky, tj. předně majetkově – pozemkovou výstavou. Jestliže tedy spojíme rané venkovské kostely s raným šlechtickým prostředím, můžeme zároveň dovodit, že stavebníci z řad „rané šlechty“ chtěli jejich stavbou (věž v tom měla jistě prvořadou úlohu) dát najevo svou individuální moc.¹⁵

¹⁵ Z diskuse o významu raně středověkých kostelů je třeba připomenout také názor *Jana Sommera (2004)*, který se vyslovil pro společnou iniciativu panovníka, církve a „místního pověřeného správce“ při zakládání kostelů v raném středověku. V těchto souvislostech uvažoval o funkci tribun, přičemž předložil myšlenku, že „první tribuny sloužily jako potenciální místo pro vladaře, pokud by se při svých správních aktivitách pohyboval v dané oblasti“. Usuzuje dokonce, že „výstavba tribuny proto mohla zprvu být jednou z podmínek pro povolení výstavby kostela“. Původ tribun v českém prostředí odvozuje J. Sommer ze západních vzorů: „v prvních obdobích u nás mohly sěhrát roli vzory v podobě velkých karolínských a otónských westwerků i jejich redukované podoby na německém venkově“. Celkově pro období počátků výstavby „farních tribunových kostelů“ (v hodnocení

Lze ještě poukázat na důsledky, jež by určitá reinterpretace významu románských kostelů a navazující společensko historické problematiky mohla mít v současné české mediévistice. Spor o existenci či neexistenci významných soukromých majetků „v době knížecí“ totiž možná necílí na jádro problému. To se týká i otázky povahy knížecí autority. Domnívám se, že lze souhlasit se stanoviskem, že vedle knížecího pozemkového majetku existovala značná část země, jež byla svobodná ve smyslu majetkové nezávislosti na knížeti. Nicméně se v tomto případě nejednalo o tzv. soukromé vlastnictví, s jakým počítáme u šlechtických rodů v mladším středověku, tj. individuální a v přímé linii děděné statky. Jednalo se o vlastnictví sdílené nějakým způsobem v rámci klanových příbuzenských společenstev, která, co se týče vnitřní struktury, „trpěla“ značnou rozdrobeností, ale navenek mohla (nemusela) vystupovat jednotně. O vnitřních pohybech v klanech, jejich rozpadu či atomizaci na jednotlivé „svobodné“, nebo naopak krystalizaci větších mocenských jader v některých částech klanů, rozhodoval jednak přirozený fyzický vývoj, schopnost vést úspěšné sňatkové a alianční politiky, ale mohla je stimulovat i knížecí moc, a to v podobě udělování pozemkových výsluh pro vybrané jedince a jejich přímé potomky, přidělování prestižních dvorských úřadů atd.

Kníže mohl významně přispívat k etablování jedinců a rodin emancipujících se tak svým (vyslouženým, kolonizovaným, zakoupeným) majetkem i osobně z dosahu klanů. Těmto emancipovaným rodinám a jedincům by zřejmě nejspíše mělo náležet pojmenování šlechta, bez dalších přívlastků jako raná atp., resp. raná pouze ve smyslu počáteční. Vztah těchto jedinců či rodin k pozemkům tak či onak získaným byl dědičný v přímé linii – urozený, snad můžeme říci vlastnický, zeměpánem respektovaný, ba vítaný. Protihodnotou byla věrnost zeměpánovi, další z charakteristik šlechtictví, podobně příbuzenskou solidaritu nahrazoval ve vývoji étos služby, věrnosti a další hodnoty, jež je možno přiřadit ke znakům rytířské kultury, jejíž stopy lze sledovat v českém prostředí již v hloubi 12. století (*Jan 2013; Antonín 2013, 271–273*). Raně středověké Čechy a Morava (jako celek) nebyly jakýmsi knížecím velkostatkem (*Žemlička 2003*), kde by kníže rozhodoval o vzestupu jedinců jen na základě své dominantní pozice, ale na druhou stranu jeho role nebyla v této věci pasivní. „Vznik šlechty“ (a jejího ekonomického zázemí, tedy již mimoklanového) se také nedál obecně jako proces jdoucí v principu proti knížecím zájmům, ba naopak. Kníže byl ten, kdo se snažil vytvářet si spojení pomocí pozemkových výsluh, dvorských úřadů spojených s beneficií atd. Tím takové jedince a jejich rodiny zároveň vytrhával z jejich původních společenských vazeb, z klanů. Tento vývoj dospěl asi někdy na prahu 13. století do fáze, kdy zástup panovníkovi věrných šlechticů počíná převažovat nad starým klanovým prostředím, a před Přemyslovci se otevírá jejich neúspěšnější období. Jak L. Jan náležitě poukazuje, ve 13. století

J. Sommera konec 11. století roli příslušných „správců“ spatřuje spíše v rovině spoluiniciátorů staveb a pochybuje o jejich „vlastnických“ možnostech. Ve smyslu oboustranné výhodnosti vztahu nastupující šlechty k panovníkovi, s níž pracuje tento článek, a zároveň s odkazem na úvahu J. Sommera o významu tribun lze připomenout zobrazení – jak se domnívají autoři článku o kostele sv. Petra a Pavla ve Svojsíně (*Hauserová et al. 2011, 7–8*) – královské koruny Vladislavovy osazené v jihovýchodním nároží tamní kostelní věže, které bylo „v románské fázi kostela dobře viditelné zvnějšku“ (*Hauserová et al. 2011, 7*). Bylo-li dobře viditelné z úrovně terénu (?), tím spíše z úrovně zvýšeného vstupu do věže, potažmo na tribunu, který se nacházel na jižní straně věže. Jestliže doplním výklad J. Sommera o tribunách a tzv. westwercích coby míst spojených příležitostně s vladařským majestátem o to, co jsem zde uvedl ke vztahu panovníka a rané šlechty, pak by bylo možno snad ještě rozšířit proponovanou memorabilní funkci reliéfu zpodobňujícího královskou korunu ve Svojsíně směrem k odkazu na panovnickou autoritu.

(ani dále) nijak nemizí zájem šlechticů podílet se na dvorských úřadech a správě země (*Jan 2011*, 59). Proměnou nakonec prošel i „klan“ Přemyslovců, což trefně vystihl *J. Žemlička* (2011, 175) v poznámce, že z knížecího rodu se stává královská rodina.

Je obecně známou skutečností, že ve výrazu kníže je obsažen i sakrální rozměr tohoto mocenského titulu. V kontextu výkladu o klanových strukturách raného středověku si lze připomenout, co ve své studii o středověké *familia* napsal *K. Bosl* (1975, 410): „... denn „Familie“ im erwähnten Sinne ist nicht nur Wirtschaftsverband, sondern Kultgemeinschaft und im Kulturkreis des Vaterrechts wird der als Inhaber der Macht anerkannte Hausvater auch zum Träger religiöser Potenz, er wird machtbeladen und zum tabu, ist Priester des Hauses und opfert den Göttern, er vertritt die Grossfamilie und die in sie eingebetteten Kleinfamilien...“. Uplatníme-li tento kulturně antropologický pohled na české země v období závěru 12. a poč. 13. století, vidíme konec „doby knížecí“, nástup královského majestátu, posléze církevně emancipační proces.

V oblasti výzkumu hradních lokalit lze pozorovat spíše latentní spor, jenž částečně významově odpovídá obecně historickému. Běží v něm o zpochybnění nepřijatelnosti existence hradní architektury v českém prostoru rámcově ve 12. století, tedy před dosud nepřekročitelným, i v tomto článku několikrát zmiňovaným historickým prahem daným počátkem tzv. vrcholného středověku, tedy kdesi okolo poloviny 13. století. Nejzřetelněji artikuloval tento problém *V. Razím* (2008) ve studii o hradu Přimdě.¹⁶ Výjimečnost Přimdy platí potud, že české vnitrozemí nebylo v době jejího vzniku a prvních fází trvání poseto hradními sídly shlížejícími na okolní krajinu po způsobu vrcholně středověkých objektů toho typu. Výtka *V. Razíma* (2008, 54), že nám uniká znalost architektonického vybavení mnoha center spojených se správou přemyslovského státu, je ovšem veskrze platná. Na druhou stranu nejpозději současně s časovým rámcem vzniku Přimdy dospěla proměna společenské struktury, jejíž počátky spočívají nejspíše daleko hlouběji v historii, do takového stadia, v němž nastává potřeba, chceme-li, příjmu kulturních inovací, včetně příznačného stavebního typu – věže – ohlašujícího nástup hradních sídel. Ty se však ponejprv (v daných sociálních, kulturních a ekonomických podmínkách, které ovlivnily základní parametry staveb i jejich sídelní kontext) projevují jako kostely.

Závěr

Pokusil jsem se představit románský kostel se západní věží jako stavbu, jejíž kontext není čistě sakrální ve smyslu církevní funkce. Svou podstatou obnášející vztah profánního objektu, navíc ve výmluvné věžové podobě, se sakrálním prostorem se kostel hlásí k zástupcům objektů, jež tvoří zázemí obecně elitního sociálního prostředí. Základní schéma se v různých obměnách vyskytuje jak na bezprostředně chronologicky navazujících (či v prostředí západní Evropy již soudobých) hradech i u menších tvrzí, tak v případě novověkých zámků a dalších šlechtických sídel. Samo slovo *kostel* zřejmě na tuto skutečnost upozorňuje. Ve své době

¹⁶ Rozbor historických zpráv o hradu „na strmé skále“, jej přivedl k vážným pochybám o tradičním ztotožnění s hradem nazývaným dnes Přimdou, a tedy k vážným pochybám, že Přimda musela být dílem cizího stavebníka (srov. *Nováček 2012*). Opačné stanovisko stojí na představě o kulturní bariéře na západní hranici českých zemí, jež padá až s 13. stoletím (*Klápště 2012*, 235).

(tzv. raném středověku) vstoupilo do lexika širší oblasti na okraji západního světa jako termín označující stavebně technickou a kulturní novinku v podobě vysoké profánní stavby, nejlépe kamenné¹⁷, pro niž místní jazyky neměly adekvátní označení, a proto si vypomohly zjevně přejatým termínem. Podružnou otázkou představuje pátrání po zdrojích naznačeného jazykového přenosu, jež nemůže vynechat kdysi římské Podunají a vůbec pozdně antickou tradici.

Nepřímý argument k „hradní“ interpretaci románských kostelů spočívá v poznání, jakým způsobem byl převrstven původní význam slova kostel. Na prvním místě se jedná o samotný přechod kostelů z privátní sféry do církevní správy. Vztah zakladatele či vlastníka k dané stavbě se změnil a zřejmě se postupně změnilo též sociální postavení lidí, kteří do kostela, alespoň do jeho sakrální části, předtím i poté docházeli ke své pastoraci. Stali se z nich poddaní a farníci, ale v kolektivní paměti (i v jazyku) přetrvávala předmětná stavba jako kostel. Novostavby farních kostelů vstupující do rámce rychle se rozvíjející farní organizace (a též kolonizační činnosti) ve vrcholném středověku byly často dřevěné. Tehdy vzniká terminologické a významové spojení: církev = *ecclesia catholica* = *ecclesia lignea*. Ke znejasnění situace přispívá i kategorie tzv. opevněného kostela, jež náleží vrcholnému až pozdnímu středověku a jehož odvozeninou je jistě oprávněná představa kostela coby jediného pevného útočiště vesnické komunity. Ve vztahu k románskému kostelu se západní věži se však jedná o kvalitativně jiný fenomén, byť je nesporné, že románské „vlastnické“ kostely se nabízely k pozdějšímu využití jako opevněné farní kostely. Určitý význam hraje patrně i obecné ukotvení podoby sakrální stavby napříč mladšími obdobími a slohovým vývojem.

Za podstatné považuji souvislosti, jež lze odvodit z výkladu raně středověké – archaické společnosti jako společnosti klanové, založené na širokých příbuzenských vazbách a na archaickém pojetí vlastnictví. Románské kostely vstupují na scénu přibližně v době, kdy písemné prameny naznačují rozklad či proměny takto organizované společnosti, či snad zachycují pokročilé fáze vývoje, jež musel započít nejspíše s nástupem Přemyslovců. Mechanismy těchto proměn je třeba neustále diskutovat, prvořadá role v tomto ohledu jistě připadá knížeti a jeho možností distribuce jak nehmotných hodnot v podobě autority plynoucí z dvorských úřadů a správy země, tak movitých, a zejména nemovitých statků. V optice, kterou nabízí tento článek, se pak jeví vznik soukromých majetků nikoli jako výsledek rozchvácení panovnické domény, ale naopak jako proces, který byl knížaty a králi podporován, neboť ukrajoval z majetku klanů, a oslaboval tak jejich moc. Vedle původní

¹⁷ Otázka materiálového provedení raných kostelů (*castellum*) možná není tak jednoznačná, jak by se zdálo např. na základě svědectví M. Jana Husa. Argumentace proti výkladu prvotního významu slova kostel coby termínu označujícímu ve své podstatě hradní věž se může odvíjet od poukazu na doklad (Sekyř)kostela v hloubi 11. století (1067), k němuž se nedochovala tam (v Podivíně) ani nikde jinde (?) v Čechách a na Moravě stavební památka náležitá svou formou (nejlépe kamenná věž) a datováním. K tomu lze doplnit: (1) Ojedinelé pramenné zachycení termínu kostel se příznačně vyskytuje ve jménu lokality, což naznačuje, že se jednalo o ve své době neobvyklý výraz. Můžeme tak počítat, že obojí, termín i stavba, představovalo v tomto období na daném území a v daném jazykovém vyjádření novinku. A to buď ve druhé polovině 11. století, popř. v době kdy Kosmas sepisoval svou kroniku. Jestliže se tedy v této době kostely (*castellum*) vyskytovaly v českých zemích i na Moravě řídce, není tolik s podivem, že se žádný tak starý nedochoval. (2) Nelze zároveň jednoznačně vyloučit, že nejstarší stavební fáze těchto věžových staveb mohly být dřevěné. Na tuto možnost ukazuje situace v Sachsendorfu. Jestliže vezmeme v úvahu i mladší sídlo v Bedřichově Světcí a připustíme-li, že tamní stavba, jež stála na mohutných kůlech, představuje věžovou stavbu (v rámci areálu, jehož součástí byla sakrální stavba – dnešní kostel sv. Jakuba), pak i zde narážíme na příklad dřevěné či jiné nekamenné konstrukce.

společné majetkové držby klanů tak vzniká a stále se rozšiřuje vlastnictví jádrových rodin, které se odštěpují od svých původních společenství, a přispívají tak k rozpadu klanové struktury. Poznání klanových příbuzenských struktur bude ovšem vždy poznamenáno skutečností, že zde převažovala orální komunikace. Při pohledu „zevnitř“ na klanové struktury se snad mohl naznačený proces jevit tak, že přirozená generační obměna, která vždy na čas vynášela do „předních“ pozic některé členy společenství (jistě, svou povolností k „předáctví“ museli osvědčit i jinak než pouhým zestárnutím), byla nejpозději od počátku přemyslovského knížectví stále hojněji nahrazována uplatněním toho či onoho jedince v prestižní funkci spojené s chodem knížectví jako instituce. Můžeme-li soudit, pak takové uplatnění bylo považováno za osobní úspěch, jenž pramenil z nezávislého vnějšího zdroje (vztah ke knížeti) a mohl být předmětem snahy pojistit jej pro dědice v přímé linii. Jednalo-li se též o pozemkové vybavení vyňaté z nároků uplatnitelných v rámci klanových příbuzenských vazeb, jeví se jako srozumitelný krok, mj. také s ohledem na výklad symbolických významů hradních sídel, opatření takového panství a sídla náležitou stavební reprezentací¹⁸, která se od starší stavební kultury odlišovala také tím, že měla přetrvat pro budoucí pokolení (*Geschlecht*) vzešlé od konkrétního jedince. Ať už pojem *kostel* užijeme pro celek charakteristické stavby románského období skládající se z obdélné lodi s apsidou a západní věže, nebo jej vyhradíme pro samotnou západní věž, vystupuje v nápadně podobných souvislostech, jaké předpokládáme u hradů mladšího období.

Děkuji Janu Klápštěmu, Josefu Žemličkovi, Josefu Ungerovi, Liboru Janovi, Karlu Nováčkovi, Janu Sommerovi, Ivo Štefanovi, Robertu Novotnému, Janu Kypťovi a Martinu Ježkovi. Zvláštní poděkování patří Vladislavu Razímovi, Wolfgangu Sauberovi, Berndu Scholkemperovi, Håkanu Svenssonovi a Františku Zárubovi za laskavé poskytnutí fotografií.

Literatura

- Anderle, J. 1993: Petrovické hrady. In: *Castellologica bohemia* 3, Praha: Archeologický ústav AV ČR, 111–116.
- Antonín, R. 2011: Přemyslovská epocha v pohybu. *Dějiny a současnost* 2011/9, 14–18.
- 2013: Ideální panovník českého středověku. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Bartošková, A. – Štefan, I. 2006: Rané středověká Budeč – pramenná základna a bilance poznatků (k problematice funkcí centrální lokality). *Archeologické rozhledy* 58, 724–757.
- Behn, F. 1934: Die karolingische Klosterkirche von Lorsch an der Bergstrasse nach den Ausgrabungen von 1927–1928 und 1932–1933. Berlin – Leipzig: Walter de Gruyter.
- Bernhard, H. – Barz, D. 1992: Frühe Burgen in der Pfalz. In: H. W. Böhme Hrsg., *Burgen der Salierzeit, Teil 2. In den südlichen Landschaften des Reiches, Sigmaringen*: Jan Thorbecke Verlag, 125–177.
- Bláhová, M. 1986: Evropská sídliště v latinských pramenech období raného feudalismu. *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica, Monographia C.* Praha: Univerzita Karlova.
- Boguszewicz, A. 2010: *Corona Silesiae. Zamki Piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziębickiego do połowy XIV wieku.* Wrocław: Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej.

¹⁸ Děkuji Ivo Štefanovi za upozornění na pasáž z anglosaské právní kompilace (*EHD I*, no. 51, 468), jejímž autorem byl Wulfstan II, arcibiskup z Yorku (1002–1023), a v níž se praví, že pro přijetí do stavu thegnů musí mít adept k dispozici sídlo vybavené kromě jiného církevní stavbou (*church*) a „burhgeat“, což je nejspíše věž, či alespoň stavba o dvou podlažích (*Renn 2003*, 75).

- Bosl, K. 1975:* Die „Familie“ als Grundstruktur der Mittelalterlichen Gesellschaft. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 38, 403–424.
- CDB I:* Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae I. G. Friedrich ed., Pragae: Sumptibus comitorum Regni Bohemiae 1904–1907.
- CDB II:* Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae II. G. Friedrich ed., Pragae: Sumptibus comitorum Regni Bohemiae 1912.
- Clam-Martinic, G. 1992:* Österreichisches Burgenlexikon. Linz: Landesverlag.
- Codex Laureshamensis:* Codex Laureshamensis, Erster Band: Einleitung, Regesten, Chronik. Bearbeitet und neu herausgegeben von Karl Glöckner, Darmstadt: Verlag des Historischen Vereins für Hessen 1929.
- Čech, P. 2008:* Současný stav poznání Žatce v raném středověku. Archeologické rozhledy 60, 36–60.
- Čechura, M. 2012:* Raně středověké sídlo (?) u kostela Nanebevzetí Panny Marie v Bukovci (okr. Domažlice). Předběžná zpráva o archeologickém výzkumu. Archaeologia historica 37, 529–538.
- de Waha, M. 2011:* Oppida quaedam ipsorum novitia: des fortifications lotharingiennes. In: M. Gaillard – M. Marque – A. Dierkens – H. Pettiau eds., De la mer du Nord à la Méditerranée. Francia Media, une région au cœur de l'Europe (c. 840 – c. 1050). Actes du colloque international Metz, Luxembourg, Trèves, 8–11 février 2006, CLUDEM 25, Luxembourg: Publications du CLUDEM, 207–237.
- Dostál, B. 1975:* Břeclav – Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno: Universita J. E. Purkyně.
- EHD I:* English historical documents. Vol. I. Dorothy Withelock ed., London – New York: Routledge 1996.
- Erben I:* Mistra Jana Husi sebrané spisy české. Díl I. Z nejstarších známých pramenů k vydání upravil Karel Jaromír Erben, Praha: Nákladem Bedřicha Tempského 1865.
- Flajšhans, V. 1926:* Klaret a jeho družina. Sv. I. Praha: Nákladem České akademie věd a umění.
- FRB I:* Fontes rerum Bohemicarum. Tom. I. J. Perwolf et J. Emler edd., Praha: Nákladem Musea Království českého 1873.
- FRB II:* Fontes rerum Bohemicarum. Tom. II. J. Emler ed., Praha: Nákladem Musea Království českého 1874.
- Graus, F. 1953:* Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Haas, W. 1995:* Burgkapellen als Bergfried-Ersatz?. In: Burg- und Schloßkapellen. Burgen und Schlösser – Sonderheft. Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung e.V., Reihe B: Schriften, Band 3, Stuttgart: Konrad Theiss Verlag, 9–20.
- Hauserová, M. 2012:* Kostel sv. Mikuláše v Potvorově. Postřehy k okolnostem bádání a jejich interpretačním důsledkům. In: Sborník 10. Sborník příspěvků z 10. specializované konference stavebněhistorického průzkumu uspořádané 7.–10. června 2011 v Jindřichově Hradci, Praha: Sdružení pro stavebně historický průzkum a Národní památkový ústav, 173–188.
- Hauserová, M. – Nováček, K. – Čechura, M. – Falta, M. 2011:* Románský kostel sv. Petra a Pavla ve Svojině. Průzkumy památek 18/1, 5–30.
- Heers, J. 1974:* Le clan familial au moyen age. Etude sur les structures politiques et sociales des milieux urbains. Paris: Presses Universitaires de France.
- 2006: L'histoire assassinée. Les pièges de la mémoire. Paris: Editions de Paris.
- Hejna, A. 1976:* Venkovská opevněná sídla 10.–13. stol. v Čechách. Problematika studia a výsledky dosavadního výzkumu. Archeologické rozhledy 28, 279–290.
- 1987: Původní půdorysná podoba kostela sv. Jiljí v Milevsku. Archeologické výzkumy v jižních Čechách 4, 55–65.
- Hesse, S. 2008:* Ländliche Steinwerke in Niedersachsen. In: M. J. Hurst – B. Switala – B. Zehm Hrsg., Steinwerke – ein Bautyp des Mittelalters? Vorträge des Kolloquiums Steinwerke vom 2. bis 4. März 2006 in Osnabrück, Schriften zur Archäologie des Osnabrücker Landes Band VI, Bramsche: Rasch, 65–80.
- Hinz, H. 1982:* Die schwedischen Kirchenkastale auf Gotland. In: Chateau Gaillard IX–X. Actes des colloques internationaux tenus a Basel (1978) et a Durham (1980), Caen: Centre de Recherches archéologiques médiévales, 433–444.
- Chaloupecký, V. 1946:* rec. J. Slavík, Vznik českého národa I. Národ v době družinné, Praha 1946. In: Československý časopis historický 47, 173.
- Charvát, P. 1992:* Notes on the social structure of the Bohemia in the 11th – 12th century. Památky archeologické 83, 372–384.
- Charvátová, K. 1979:* Osecká klášterní držba do pol. 14. století. Historická geografie 18, 307–350.
- Jan, L. 2000:* Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy. Brno: Masarykova univerzita, Matice moravská.

- Jan, L. 2006: Václav II. a struktury panovnické moci. Brno: Maticе moravská.
- 2007: K počátkům české šlechty. Družina, beneficium, pozemkové vlastnictví. In: M. Nodl – M. Wihoda edd., Šlechta, moc a reprezentace ve středověku, Praha: Filosofia, 45–52.
- 2008: Skrytý půvab „středoevropského modelu“. Český časopis historický 105, 873–902.
- 2009a: Hereditas, výsluha, kastelánie. Několik poznámek k terminologii a metodologii současné historiografie přemyslovského období. Časopis matice moravské 128, 461–472.
- 2009b: K otázkе hradských kostelů, velkofar a arcikněží v přemyslovském panství (10.–12. stol.). In: Kościół w monarchiach Przemysławów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 21–24 września 2006 roku, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 193–203.
- 2010: Hereditates a soudy statut Konráda Oty. In: L. Jan – D. Janiš et al., Ad iustitiam et bonum commune. Proměny zemské práva v českých zemích ve středověku a raném novověku. Edice Země a kultura ve střední Evropě, sv. 13, Brno: Maticе moravská, 10–22.
- 2011: Česká a moravská šlechta ve 13. a 14. století – otázky zrodu a kontinuity. In: T. Knoz – J. Dvořák edd., Šlechta v proměnách věků, Brno: Maticе moravská, 38–62.
- 2013: Buhurt a tjost. Rytířská kultura vstupuje do Čech a na Moravu. Dějiny a současnost 2013/6, 14–18.
- Kadlec, K. 1898: Rodinný nedíl čili zádruha v právu slovanském. Praha: Nákladem vlastním.
- Kalousek, J. 1878: Kostel kamenný a církev dřevěná. Památky archaeologické a mistopisné X, 599–601.
- Keddigkeit, J. – Burkhart, U. – Übel, R. Hrsg. 2005: Pfälzisches Burgenlexikon. Band 3. Kaiserslautern: Institut für pfälzische Geschichte und Volkskunde Kaiserslautern.
- Kibic, K. ml. – Vaněk, V. 2012: Středověká venkovská sakrální architektura na Kutnohorsku. Praha: Společnost přátel starožitností v Praze v nakladatelství Unicornis.
- Klápiš, J. 1994: Paměť krajiny středověkého Mostecka. Most: Státní galerie výtvarného umění etc.
- 1999: Příspěvek k archeologickému poznávání úlohy mince v přemyslovských Čechách. Archeologické rozhledy 51, 774–808.
- 2005: Proměna českých zemí ve středověku. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- 2012: Adel, Burg und Herrschaft – eine ewig strittige Problematik der tschechischen Mediävistik?. In: K. Birngruber – Ch. Schmid Hrsg., Adel, Burg und Herrschaft an der Grenze: Österreich und Böhmen, Beiträge der interdisziplinären und grenzüberschreitenden Tagung in Freistadt, Oberösterreich, vom 26. bis 28. Mai 2011. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich, Folge 34, Linz: Oberösterreichische Landesmuseum, 225–238.
- Koch, J. 2012: Der frühe Burgenbau im Elsass. In: E. Beck – E. M. Butz – M. Strotz – A. Zettler – T. Zotz Hrsg., Burgen im Breisgau. Aspekte von Burg und Herrschaft im überregionalem Vergleich, Ostfildern: Thorbecke, 71–88.
- Kosmas: Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum. Ed. B. Bretholz, Monumenta Germaniae Historica, SS rerum germanicarum, NS II, Berolini: Weidmann 1923.
- Krenn, M. 1992: Vorbericht zu den Untersuchungen in der Burganlage von Sachsenorf, Niederösterreich. In: H. W. Böhme Hrsg., Burgen der Salierzeit Teil 2, In den südlichen Landschaften des Reiches, Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 351–376.
- Kypta, J. – Nachtmanová, A. – Veselý, J. 2013: Románské jádro a renesanční přestavba kostela Nanebevzetí Panny Marie v Obděnicích na Sedlčansku. Průzkumy památek 20/II, 3–28.
- Lammers, D. 2014: Aktuelle archäologische Ergebnisse zur Gründungsgeschichte des Klosters Lorsch. In: Gründung im archäologischen Befund. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 27, Paderborn: Deutsche Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit e. V., 181–190.
- Laval, F. 2008: O středověké tvrzi v Čimicích a o tom, co ji předcházelo. Příklad vývoje sídelního areálu v pražském zázemí. In: Studia Mediaevalia Pragensia 8, Praha: Univerzita Karlova v Praze, 45–104.
- Line, P. 2007: Kingship and state formation in Sweden 1130–1290. Leiden – Boston: Brill.
- Macháček, J. 2005: Raně středověké Pohansko u Břeclavi: munitio, palatium nebo emporium moravských panovníků. Archeologické rozhledy 57, 100–138.
- Mencl, V. 1965: Panské tribuny v naší románské architektuře. Umění 13, 29–62.
- Merhautová, A. 1993: Poznámka ke kostelů sv. Jiljí v Milevsku. Mediaevalia historica Bohemica 3, 135–139.
- Mrusek, H.–J. 1971: Der Wehrbau und seine Beziehung zum Sakralbau. In: Aspekte zur Kunstgeschichte vom Mittelalter und Neuzeit. Karl Heinz Clasen zum 75. Geburtstag, Weimar: H. Böhlau, 191–222.
- 1973: Gestalt und Entwicklung der feudalen Eigenbefestigung im Mittelalter. Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse, Band 60, Heft 3. Berlin: Akademie Verlag Berlin.

- Nechvátal, B.* 1999: Radomyšl: rané středověké pohřebiště. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Němec, I.* 1992: Nejstarší české názvy kostela. *Slavia* 61, 61–65.
- Nováček, K.* 2012: Komentář ke studii Jana Klápště „Adel, Burg und Herrschaft– eine ewig strittige Problematik der tschechischen Mediävistik?. In: Klaus Birngruber, Christina Schmid (Hrsg.), Adel, Burg und Herrschaft an der „Grenze“: Österreich und Böhmen, Beiträge der interdisziplinären und grenzüberschreitenden Tagung in Freistadt, Oberösterreich, vom 26. bis 28. Mai 2011, Linz 2012, 225–238. *Medievistické fórum, příspěvek vložen 8. 10. 2012.* <http://praha5.ff.cuni.cz/smp/?q=node/124>
- Novotný, R.* 2011: rec. Miroslav Svoboda: Páni ze Strakoníc. Vládci Prácheňska a dobrodinci johanitů. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2010. *Studia mediaevalia Bohemica* 3, 169–171.
- Novotný, V.* 1912: České dějiny I–1. Od nejstarších dob do smrti knížete Oldřicha. Praha: J. Laichter.
- Nový, R.* 1972: Přemyslovský stát 11. a 12. století. Praha: Universita Karlova.
- Pauk, M. R.* 2000: Działalność fundacyjna możnowładztwa czeskiego i jej uwarunkowania społeczne (XI–XIII wiek). Kraków – Warszawa: Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana“.
- Pekař, J.* 1900: K sporu o zádrhu staroslovanskou. *Český časopis historický* 6, 243–267.
- Petráček, T.* 2003: Fenomén darovaných lidí v českých zemích 11.–12. století. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav hospodářských a sociálních dějin.
- Prix, D. – Všetěčková, Z.* 1993: Středověký kostel sv. Bartoloměje v Praze 9 – Kyjich do počátku husitských válek. *Umění* 41, 231–258.
- Radoměrský, P.* 1992: Tajemná mincovna Zekir (zvaná též Sekýř) na jižní Moravě. Poklad z Běhařova u Klatov. *Archeologické rozhledy* 44, 243–257.
- Rauscher, J.* 1922: Dědické právo podle českého práva zemského. Bratislava: Nákladem Právnické fakulty University Komenského v Bratislavě v komisii F. Řivnáče v Praze.
- Razím, V.* 2008: K významu a stavební podobě románského hradu Přimda. *Průzkumy památek* 15/1, 39–56.
- 2011: K počátkům hradu Landštejna. *Průzkumy památek* 18/1, 31–70.
- RBM II: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. Pars II. Annorum 1253–1310, ed. J. Emler, Pragae: Sumtibus regiae scientiarum societatis Bohemiae 1882.*
- Reichertová, K.* 1955: Stavební podoba jihočeské středověké tvrze. *Zprávy památkové péče* 15, 174–183.
- Renn, D.* 2003: Burhgeat and Gonnfanon: two sidelights from the Bayeux Tapestry. In: R. Liddiard ed., *Anglo-Norman castles, Woodbridge: The Boydell Press, 69–90.*
- Richter, V.* 1958: Podivín, Zekirkostel a Slivnice. *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity – řada uměnovědná F 2, 68–86.*
- Rožmberský, P. – Novobilský, M.* 1998: Hrad Všeruby. Plzeň: Nadace České hrady.
- Schmitt, R.* 2007: Hochmittelalterliche Bergfriede – Wehrbauten oder adlige Statussymbol?. In: R. Aurig – R. Butz – I. Gräßler – A. Thieme Hrsg., *Burg – Strasse – Siedlung – Herrschaft. Studien zum Mittelalter in Sachsen und Mitteldeutschland. Festschrift für Gerhard Billig zum 80. Geburtstag, Beucha: Sax-Verlag, 105–142.*
- Schneider, L.* 2010: De la fouille des villages abandonnés à l'archéologie des territoires locaux. L'étude des systèmes d'habitat du haut Moyen Âge en France méridionale (Ve–Xe siècle): nouveaux matériaux, nouvelles interrogations. In: J. Chapelot dir., *Trente ans d'archéologie médiévale en France. Un bilan pour avenir, Caen: Publications du CRAHM, 133–161.*
- Schröder, R.* 1889: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte.* Leipzig: Verlag von Veit und Comp.
- Sommer, J.* 1998: Věž kostela v Ředhošti a její obranná funkce ve středověku. *Průzkumy památek* 5/II, 92–98.
- 2004: Vlastnický kostel na návrší?. *Česká placka* 28. www.ceskaplacka.web.cz/archiv/placka28.htm
- Streich, G.* 1984: Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters: Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfälzen, Burgen und Herrensitzen. *Vorträge und Forschungen. Sonderband 29.* Sigmaringen: Jan Thorbecke.
- Svahnström, G.* 1977: Häuser und Höfe auf Gotland während des Mittelalters. In: *Jahrbuch für Hausforschung, Band 27. Bericht über die Tagung des Arbeitskreises für Hausforschung e.V. in Visby/Gotland vom 31. 8. – 3. 9. 1976, Detmold: Arbeitskreis für Hausforschung, e.V., 9–28.*
- Šimůnek, R.* 2010: Hrad jako symbol v myšlení české středověké šlechty. *Český časopis historický* 108, 185–219.
- Šolle, M.* 1998: Hradsko na Kokořínsku – Canburg franckých análů: vývoj osídlení od pravěku až po středověk. Praha: Academia.
- Třeštík, D. – Žemlička, J.* 2007: O modelech vývoje přemyslovského státu. *Český časopis historický* 105, 122–164.
- Unger, J.* 1994: Koválov. Šlechtické sídlo z 13. stol. na jižní Moravě. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost.

- Vaněček, V. 1926: Sedláci dědici (Historicko právní studie). Práce ze seminářů právnické fakulty Karlovy university v Praze č. 3. Praha: Ředitelé seminářů právnické fakulty Karlovy university.
- Varhaník, J. 1999: Středověký vesnický kostel jako refugium. *Archaeologia historica* 24, 313–317.
- Velínský, T. 1998: Trans montes, ad fontes! K roli újezdů při středověké kolonizaci středních a vyšších poloh na území severozápadních Čech. Most: Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech.
- 2002: Hrabišici. Páni z Rýzmburka. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- 2011: Exegi monumentum: svědectví pozdně románského kostela sv. Mikuláše v Potvorově. In: E. Doležalová – P. Meduna edd., Co můj kostel dnes má, nemůže kníže odnít. Věnováno Petru Sommerovi k životnímu jubileu, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 67–84.
- Venc, S. 2004: Dřevěná sakrální architektura a archeologie. Ecclesia lignea jako zvláštní případ archeologických pozůstatků snížené viditelnosti. In: K počtě Vladimíru Podborskému. Přátelé a žáci k sedmdesátým narozeninám, Brno: Ústav archeologie a muzeologie, Filozofická fakulta Masarykovy university, 517–524.
- Wheaton, R. 1977: rec. Le clan familial au moyen age. Etude sur les structures politiques et sociales des milieux urbains. Paris 1974. *Speculum* 52, 378–380.
- Wihoda, M. 1998: Causa Podivín. *Časopis matice moravské* 117, 279–291.
- Zakon sudnyj ljudem: Zakon sudnyj ljudem. J. Vašica ed. In: *Magnae Moraviae Fontes Historici IV. Leges, textus iuridici. Supplementa*, Brno: Universita J. E. Purkyně 1971, 147–199.
- Žemlička, J. 1997: Čechy v době knížecí. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- 2002: Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- 2003: České 13. století: „privatizace“ státu. *Český časopis historický* 101, 509–541.
- 2008: Kasteláni, vilikové a beneficia v netransformované transformaci. *Český časopis historický* 106, 109–136.
- 2009: O „svobodné soukromosti“ pozemkového vlastnictví (K rozsahu a kvalitě velmožské držby v přemyslovských Čechách). *Český časopis historický* 107, 269–308.
- 2011: Pražský kámen a koruna králů v legitimační symbolice přemyslovské epochy. In: E. Doležalová – P. Meduna edd., Co můj kostel dnes má, nemůže kníže odnít. Věnováno Petru Sommerovi k životnímu jubileu, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 169–180.
- 2012: K pozemkové výstavbě české nobility ve starším středověku. *Český časopis historický* 110, 189–233.

On the beginnings of aristocratic seats in medieval Czech lands

Bohemian research on the period between the tenth and twelfth centuries is divided over the question of social order, especially the origin of the aristocracy and its power base. The dispute centres on the possibility (Jan 2006; 2008; 2009a; 2010; 2011) or impossibility (Třeštík – Žemlička 2007; Žemlička 2008; 2009; 2012) of the existence of more substantial land ownership independent of the Přemyslid prince. In connection with this question, the earliest traces of the aristocratic environment in written sources are explained either as the result of the social ascent of individuals in the service of the prince or as evidence of old family structures whose existence predated the creation of the state. Traces of founding activities outside of the princely dynasty, as one of the characteristics of aristocratic behaviour, can nevertheless be seen in the early twelfth century and perhaps even in the eleventh century (Pauk 2000). From an archaeological perspective, the issue is reflected in the search for seats that could be linked to prominent individuals. The existing results are so weak that historical scholars who connect the genesis of the non-dynastic elite with princely power, or with the decline of the organisation of the early princely state of the tenth-twelfth century, regard the absence of archaeological evidence of seats with a higher social status as an argument in their favour. There is no question that archaeology is missing for the tenth-twelfth century evidence of the existence of castles, stone fortified structures typically built in dominant terrain locations. Castles (of nobility) do not appear in the landscape of Bohemia until around the middle of the thirteenth century. The seats of the individuals of higher social standing mentioned in written sources in the period prior to the thirteenth century and

which are the subject of the aforementioned dispute are ambiguously referred to as 'estates' (*curiae*) due to the lack of information. This type of seat was to have had a combined residential, economic and perhaps even a partial defensive and representative function. The economic function is based in part on the assumption that the estates did not prefer castle positions but were located instead near or directly within contemporary rural settlements. A number of seats of this type also included houses of worship which, in the form of a Romanesque church, also fulfilled the assumed representational function. Even today the existence of a church serves as an indicator of the existence of an 'estate' – an aristocratic seat at the given site. Under this assumption the church also represents the lone tangible trace of socially demarcated seats from the late phase of the Early Middle Ages (c. from the twelfth century to the first half of the thirteenth century).

The Czech (similarly Polish, etc.) word for church – *kostel* – is noteworthy for its obvious origin in the Latin word *castellum*. Although different terms for church buildings do exist in Czech, *kostel* is the predominant expression. One of the terms, practically obsolete today, for a church building is *církvev*, which is used now in the sense of the Church. There is general agreement that in the past this word designated a wooden building. Although fourteenth-century lexical sources already suggest this situation (*Flajšhans 1926*, Chapter VII, lines 2328 and 2329), it can be deduced from the same and other period sources that 'církvev' is not only *ecclesia lignea* but also *ecclesia catholica*, i.e. a general or parochial church building (*Kalousek 1878*). One possible interpretation of this situation is that when the parish network with new church buildings began to spread throughout Bohemia in the thirteenth century, new churches were often built from wood. In order for the connection to become entrenched that one type of church building was characterised by the employed construction material, the land must have had from an earlier period a group of shrines built from a different material – evidently stone. This assumption probably leads to Romanesque churches, the characteristic form of which is a simple rectangular nave with an apse and, especially, a tower on the west side.

The regular presence of a tower (which often disappears from later, Gothic churches) and the overall layout are an impetus for comparison. A look at selected castles from Western Europe (*Bernhard – Barz 1992*) shows that their core has the same layout as the Romanesque churches built in the Czech lands and in other parts of Central Europe. Although the mass distribution is reversed (the tower or palace is larger, the castle chapel is smaller), the basic link between the sacred and profane space is common to both the castles and the Bohemian churches. An important example of this situation is the castle in the Lower Austrian town of Sachsendorf, a location in immediate proximity to the Czech lands (*Krenn 1992*). A notable phenomenon connected with Bohemian churches is towers that stand at certain churches in Sweden and on the Swedish island of Gotland (*Hinz 1982*). Their designation as 'kastal' and their form clearly call to mind the Central European towers of Romanesque churches. Another clue to the interpretation of churches is the case of the Lorsch Abbey, where the abbey chronicle from the end of the twelfth century uses the term *castellum* for an apparently solid structure (*Codex Laureshamensis*, 404) that was to conceal the *signa ecclesiae* and which an archaeological excavation (*Behn 1934*) identified as a double tower on the west side of the abbey church. In the end, the Latin term *castellum* was one of the genuine expressions that contemporary (for the period of interest here, i.e. c. tenth-twelfth century) western sources use to designate castles. The conclusion drawn from the comparison above is that Bohemia probably adopted models of castle architecture as far back as the early twelfth century, and the result of this cultural transfer was a structure – a church, which despite being perceived today as a purely church structure, might have originally had a different function. It is possible that the label '*kostel*' (church in Czech) originally belonged to the western tower, which often has certain refuge elements and is to a certain degree comparable to castle bergfried towers, even though none of the towers at Bohemian Romanesque churches could evidently have served for long-term habitation.

This situation raises the question of the social background behind the emergence of churches which, compared to Western European castles, represent evidence of an aristocratic seat. An analysis of written sources from the twelfth century (*CDB I*, no. 155, pp. 155–157; *CDB I*, no. 288, pp. 253–254; *CDB I*, no. 268, pp. 237; *CDB I*, no. 344, pp. 310–311; *CDB II*, no. 342, pp. 351; *CDB II*, no. 187,

pp. 173; *CDB I*, no. 155, pp. 155–157; *CDB I*, no. 124, pp. 129–131; *CDB I*, no. 355, pp. 320) reveals the existence in Bohemia of broad kinship groups organised on a horizontal principle – perhaps clans. Written sources probably capture their decline, i.e. the decline of their power base apparently made up of extensive land holdings independent of the prince and owned in some type of collective manner within the kinship structure. The emancipation of individuals from these kinship structures represents the beginnings of the aristocratic estate in the Czech lands and a clear context for the emergence of permanent and representative seats. In the first phase, these “residences” took the form of *kostell/castellum* (today romanesque church). The princes could also have played a key role in the establishment of aristocratic families by granting land to individuals for their loyal service (independent of the power of the clans). This was not a process that would weaken the prince. To the contrary: the land holders became allies to the prince, assuming they respected the legacy of the acquired property. The story of early medieval Bohemia apparently involves the transformation or decline of the archaic clan environment and its replacement by aristocratic families descending in a straight line from a specific, perhaps legendary, individual. The head of society, the Bohemian ruler, was transformed from a prince at the end of this process into the king.

English by *David J. Gaul*